

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

I.

SYLVESTER JÁNOS
ÚJ TESTAMENTUM
ÚJSZIGET 1541.

1960

SYLVESTER JÁNOS
ÚJ TESTAMENTUM

BIBLIOTHECA
HUNGARICA
ANTIQUA
I.

FJSZIGET 1561

A NISZERŐ TANULMÁNYOK ÉS
AZ A PÁNSZÉKELŐK ÖSSZEADOTTÁ

VANJA ELSŐ

SYLVESTER JÁNOS

ÚJ TESTAMENTUM

FJSZIGET 1561

1860

A HUNGÁR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRÁNAK ÉS MUSEUMJÁNAK

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

SZERKESZTI
VARJAS BÉLA

I.
SYLVESTER JÁNOS
ÚJ TESTAMENTUM

ÚJSZIGET 1541.

SYLVESTER JÁNOS ÚJ TESTAMENTUM

ÚJSZIGET 1541

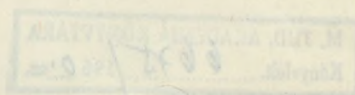
A KÍSÉRŐ TANULMÁNYT ÍRTA
ÉS A FAKSZIMILE SZÖVEGÉT CONDOZTA

VARJAS BÉLA

1960

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE

SYLVESTER JÁNOS
ŰI TESTAMENTUM

CLASSICET 1841

A KIRÁLYI TUDOMÁNYI AKADÉMIA
ÉS A KASSAI KÖNYVTÁR KÖZÖS
VÁRLÁSHELYE

SYLVESTER JÁNOS
ŰI TESTAMENTUM

1960

M. TUD. AKADEMIA KÖNYVTÁRA
KASSAI KÖNYVTÁR

M. TUD. AKADEMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtelt. .... 6675 / 1960. sz.

Sylvester János újtestamentum-fordítása volt az első Magyarországon nyomtatott magyar nyelvű könyv. A kötetet már ez a körülmény önmagában nevezetessé tenné, ha egyéb nyelvi és irodalomtörténeti jelentősége nem lenne is.

A fordítás a feudális anarchia tombolásának legféltelenebb időszakában készült, a Mohács utáni évtizedben, amely nálunk egyúttal előkészítője volt a reformáció gyors és általános elterjedésének.

Luther fellépése előtt, de azt követően is sokan voltak, akik a radikális irányzattal szemben belső reformoktól várták az egyház megújulását. Ilyen irányban igyekezett hatni Erasmus, századának legnagyobb humanista tudósa is. Az ő korábban hirdett reformeszméi sok tekintetben Lutherével rokonok, de az egyházszakadást megengedhetetlennek tartotta s éppen ezért a leghatározottabban szembeszállt Lutherral. Erasmus bíráló szelleme azonban európaszerte megsokasodott tisztelői útján akarva-akaratlan is a reformáció számára készítette elő a talajt.

Nálunk a mohácsi katasztrófát követően, a kettős királyság idején, új világi nagybirtokos osztály alakul ki. E középnemességből felemelkedő új oligarchia és a régi nagybirtokos osztály egyes tagjai között is akadtak, akik még Mohács előtt a királyi udvar erasmista légkörében éltek. Közülük való volt Nádasdy Tamás is, aki köznemesből lett az 1530-as évek közepén, szolgálatai fejében és főleg házasságával szerzett birtokai révén, egycsapásra az ország egyik leghatalmasabb nagybirtokosává. A római egyházzal ugyan sohasem szakított, de a vallási reformeszméktől sem idegenkedett. Mint politikus, körütekintő, higgadt magatartásával Habsburg Ferdinánd pártján a nádorságig emelkedett. A kezdődő kapitalizmus igényeit felismerve birtokain feltűnően modern eszközökkel árutermelő gazdálkodást folytatott. Birtokai védelmében sokat költött a végvárakra, de kulturális célokra sem sajnálta a pénzt. Vagyonából nemcsak szolgálai és familiárisai nevelésére, iskola- és kórházépítésre tellett, hanem nyomdát is állíttatott, mert rokonaitól és alattvalóitól egyképp megkövetelte az írni-olvasni tudást, mégpedig magyarul, s kötelességének érezte

anyanyelve irodalmi felemelkedésének előmozdítását is. Általában emberségesebbnek tartották, mint legtöbb dúló-fosztó nagyúri kortársát, bár jobbágyain kíméletlenül behajtotta az adót s önmaga is elismeri, hogy ellensége és vérszopó farkasa volt azoknak, akikért a lelkét kellett volna odaadnia. Társadalmi osztálykötöttségeit ő sem vetkőzhette le. Udvarában azonban otthont adott hosszabb-rövidebb időre az eszmei haladás, a magyar irodalmi műveltség néhány neves munkásának: Dévai Bíró Mátyásnak, Sylvester Jánosnak, Abádi Benedeknek, Tinódi Sebestyénnek, s ezzel épp oly jelentős szolgálatot tett a magyar kultúrának, mint az általa létesített nyomdával, mely az első itthon nyomtatott magyar nyelvű könyv szülőotthonává lett.

Korábbi könyvnyomtató műhelyeink ugyanis, akár Hess András 1473-ban Budán felállított sajtóját nézzük, akár a XVI. század 20—30-as éveiben Nagyszébenben és Brassóban működő tipográfiákat, az eddig ismert adatok szerint magyar nyelvű munkát ebben az időben nem adtak ki.¹

A legrégebb magyar nyelvű nyomtatott szövegrészeket Hegendorf Kristóf német humanista *Rudimenta Grammatices Donati* című, 1527-ben, Krakkóban megjelent nyelvtana és Heyden Sebald nürnbergi rektor *Puerilium Colloquiorum Formulae* című, ugyancsak Krakkóban és szintúgy 1527-ben kiadott beszélgetés-gyűjteményének magyar értelmezései őrizték meg számunkra. A magyar példákat és szövegeket mindkettőhöz Sylvester János készítette.²

Teljes, magyar nyelven írt könyv Sylvester *Új Testamentuma* előtt nyomtatásban mindössze tíz-tizenegy jelent meg, az is valamennyi külföldön.³ Az első ezek közül mindjárt egy újszövetségi részletet közlő mű volt: Komjáti Benedek *Szent Pál leveleinek* fordítása, amelyet 1533-ban Krakkóban nyomtattak.⁴ Sylvester munkájának megjelenéséig még egy újszövetségi részeket tartalmazó könyv látott napvilágot 1536-ban, Bécsben: Pesti Gábor négy evangélium-fordítása.⁵ E két mű együttvéve sem tartalmazta azonban a teljes újtestamentumot.

Egyébként az egész újszövetségi magyar fordítása kódex-irodal-munk ránk maradt darabjaiból sem állítható össze, noha a XV. század második évtizedében a huszita mozgalmak hatására valószínűleg elkészült a teljes magyar bibliafordítás.⁶ Ennek azonban csak egy része

¹ SZABÓ KÁROLY: Régi Magyar Könyvtár, Bp. 1879. I. köt. — GULYÁS PÁL: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931. — FITZ JÓZSEF: Hess András, a budai ősnymodász. Bp. 1932. — FITZ JÓZSEF: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. Bp. 1959.

² MELICH JÁNOS: A két legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány. Bp. 1912.

³ RMK. I. 3., 5., 6., 7., 8., 10., 11., 12. — Sztripszky I. 1796., 1796a., 1797.

⁴ RMK. I. 3. — Betűhív utánzatban kiadta Szilády Aron. Bp. 1883.

⁵ RMK. I. 6. — Betűhív utánzatban kiadta Szilády Aron. Bp. 1895.

⁶ SZERECZ A. IMRE: Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei. Bp. 1926. — HARSÁNYI ISTVÁN: A magyar biblia. Bp. 1927.

maradt ránk a *Bécsi*-, *Apor*- és *Müncheneri-kóde*xben. Ma tehát az első teljes újszövetség-fordításnak Sylvester munkáját kell tekintenünk s az ő művével indul meg Magyarországon 1541-ben a magyar nyelvű könyvkiadás.⁷

Sylvester alighanem úgy tudta, hogy az újszövetség teljes magyar fordítását előtte senki sem végezte el. Ismerte azonban elődeinek részlet-fordításait. Annyit bizonyosnak tekinthetünk az eddig végzett nem rendszeres egybevetésekből is, hogy Komjáti és Pesti nyomtatásban megjelent munkáján kívül vagy a *Müncheneri-kóde*x, vagy a *Huszita Biblián*ak valamely más elveszett másolata megfordult a kezén. Saját fordításához többet fel is használt közülük. Tüzetesebben azonban még senki sem vizsgálta meg Sylvester újszövetségének és a korábbi magyar bibliafordításoknak egymáshoz való viszonyát.

A jelek szerint Sylvester, legalábbis egyetemi éveit óta, tudatosan készült az újtestamentum lefordítására. Annak ellenére, hogy szövege egyben-másban egyezik elődeinek szövegével, mégis lényegbevágón különbözik amazokétól az értelmezésnek részletekbe menően precíz, filológiaiilag megalapozott kidolgozásában. Elődeitől abban különbözik Sylvester, hogy a biblia Vulgatabeli latin szövegét nem tekinti az egyedül való helyes, szent szövegnek (Szent Pál leveleinek fordításában már Komjáti is eltér ettől s részben Erasmus követi, Pesti Gábor pedig a négy evangéliumot teljes egészében Erasmus után magyarítja), s az eredetibb görög nyelvű szövegből indul ki, ugyanakkor mindkét kortársát is fölülmúlva a humanista tudós teljes filológiai vétezettségével és kritikai készségével fog hozzá az újszövetség magyar tolmácsolásához.

Sylvesternek módja volt benne, hogy kitűnő filológiai felkészültségre tegyen szert, elsajátítsa a humanista magas műveltséget. Erre egyetemi éveit idején Krakkóban és Wittenbergben egyaránt gazdag lehetősége nyílt. Iskolai tanulmányait alighanem a születési helyéhez, Szinerváraljához közel fekvő Nagybányán kezdte. A krakkói egyetemre a mohácsi vész évében, 1526 őszén iratkozott be.⁸ A Visztula parti Athén falai között akkoriban az oktatás teljesen a humanizmus szellemében folyt, s a krakkói humanisták udvari és egyetemi köreire ez idő tájt igen erősen hatott Erasmus. Itt adott elő immár másodízben Cox Lénárd, az angol származású humanista, aki 1520—25 között Lőcsén és Kassán is tanított, s most az ő krakkói erasmista körében találjuk Sylvester Jánost is. Az ő előadásából és baráti tár-

⁷ Sylvesterről szóló összefoglaló munkák: ID. RÉVÉSZ IMRE: Erdősi János magyar protestáns reformátor. Debrecen, 1859. — DANKÓ J.: Joannes Sylvester Pannonius (Erdősi) ... Leben, Schriften und Bekentniss. Wien. 1871. — BALÁZS JÁNOS: Sylvester János és kora. Bp. 1958.

⁸ A krakkói egyetem anyakönyvében olvasható bejegyzést idézi MELICH JÁNOS; Erdősi Sylvester nevééről. M.Ny. 1912. évf. 369.

saságában ismerkedett meg az erasmista műveltség-eszménnyel: a három szent nyelvet, a latint, görögöt és hébert egyaránt ismerő és irodalmukban járatos tudós eszményképével. Maga is ennek megvalósítására tört, s el is sajátította a három szent nyelvet. Már Krakkó humanista légkörében felfegyverkezhetett azzal a tudással és készséggel, amely az újszövetség filológiai pontosságú fordítására képessé tette. Itt szerzett gyakorlatot a latin verselésben, a tankönyv- és szótárszerkesztésben. Itt jelentek meg első nyomtatott művei is: latin ajánló verse Cox Stadius-kiadásában; Erdődi Simon egri püspöknek ajánlott *Rosarium Celeste Virginis Marie Patrone Regni Ungarie...* c. munkája és a már említett Hegendorf-féle nyelvtan, valamint Heyden Sebald beszélgetés-gyűjteményének általa készített magyar szövege. Valamennyi 1527-ben került ki Vietor Jeromos krakkói sajtója alól.⁹

Cox vezette be Sylvestert Erasmus legfontosabb műveinek tanulmányozásába. Ezek között az 1523-ban Krakkóban, éppen Vietornál megjelent *De duplici verborum ac rerum copia* című mű az értelmezés nyelvi, stilisztikai árnyalatai, finomságai iránt való fogékonyságot ébresztette fel Sylvesterben. Már ekkor megismerkedhetett az európai tekintélyű humanista görög nyelvű újtestamentum-kiadásával s az ehhez készített latin fordítással is.¹⁰ Ennek előszava adhatta Sylvesternek az első tudós indítékot az újszövetség magyar nyelvű tolmácsolására. Erasmus célja a biblia eredeti görög szövegének és saját latin fordításának közzétételével az volt, hogy az egyház által használt latin Vulgata hibáit helyreigazítsa, s megbízható forrást szolgáltasson a nemzeti nyelvű fordítások számára. *Paraclesis*-ében ki is fejté: „Egyáltalán nem értek egyet azokkal, akik nem akarják, hogy a szentírást az együgyűek is olvassák s hogy azt a nép nyelvére lefordítsák... Bárcsak minden nyelvre le lenne fordítva, hogy ne csak a skótok és írek, hanem a törökök és szaracénok is olvassák és megismerjék... Bár ebből énekelne a földműves az ekeszarvánál, ezt zengené a takács vetélője mellett s az utas ennek történeteivel könnyítené útjának fáradalmait.”¹¹

A humanizmus és főképp Erasmus hatásán kívül mély nyomokat hagyhattak Sylvesterben azok az ekkoriban erősödő antifeudális törekvések is, melyek a lengyel nyelv irodalmi elismertetéséért folytak. Az 1520-as évek elejétől fogva Vietor nyomdája lelkes propagálója a lengyel nyelvű kiadványoknak. Itt ismeri fel Sylvester, hogy a könyvnyomtatás egyik leghatásosabb eszköze a nemzeti nyelvű irodalom

⁹ Cox Stadius-kiadásából és Sylvester *Rosarium*-ából ma már egyetlen példány sem ismeretes. Vö. BALÁZS JÁNOS i. m. 397. és 58.

¹⁰ Ennek első kiadása 1516-ban jelent meg a bázeli Frobenius-nyomdában, majd a következő két évtizedben több más kiadásban is.

¹¹ JOANNES CLERICUS: Desiderii Erasmi Rotterdami Opera Omnia. Lugduni Batavorum 1705. Imp. Petri Vander Aa, Tom. VI. *3b.

terjesztésének és fejlesztésének. Itt ébredhetett fel benne a vágy, hogy odahaza is nyomdát kellene állítani az irodalom művelésére.

Sylvester tehát Krakkóban a humanista polgár-tudós pályáján indul el s a megkezdett útról nem is tér le többé. Érdeklődésének középpontjában mindvégig a humanista tudomány, a filológia áll. 1529 nyarán a wittenbergi egyetemre iratkozik be, de nem Luther és a hit-újítás vonzza ide elsősorban, hanem a másik európai hírví humanista tudós, Melanchton.¹² Luthert egyetlen egyszer sem említi fennmaradt írásaiban, viszont Melanchtont a *Grammatica Hungarolatina*ban „praeceptor noster”-nek, „mesterünk”-nek nevezi.¹³ Melanchton pedig 1537 októberében Nádasdy Tamás országbíróhoz intézett levelében a „bölc és jámbor” Dévai Bíró Mátyás mellett „a tudós Sylvester Jánost is” Nádasdy jóindulatába ajánlja.¹⁴ Sylvesternek tehát tudományát emeli ki, jámborságáról, vallásosságáról hallgat, ami talán azt jelenti, hogy Melanchton sem a reformáció harcos papját, hanem a protestantizmussal rokonszenvező tudóst látta benne. Lehet, hogy Sylvester egyben-másban közeledett a protestáns felfogáshoz, a katolikus egyházzal nyíltan azonban sohasem szakított. Nem térítő, vitakozó prédikátor ő, hanem csendes elmélyült tudós, aki a hibátlan, tiszta bibliai igazságot a filológia módszereivel igyekszik feltárni. Egész magatartása, munkássága azt bizonyítja, hogy inkább hajlott a humanizmushoz, mint a reformációhoz. Életének főműve, újszövetség-fordítása sem a reformáció szellemében fogant, hanem a humanizmusában.

Wittenbergben Sylvester folytatta, és Melanchton vezetésével elmélyítette grammatikai ismereteit. Erasmus a három szent nyelv elsajátítását szorgalmazta; Melanchton — hasonlóképpen — a grammatikai alapvetést minden magasabb tudomány előfeltételeként emelte. Sylvester itt most az ókori klasszikusok és teológiai vonatkozású művek tanulmányozásával különösen görög és héber tudását szélesíthette ki. S noha egyéniségéhez kétségtelenül Melanchton állt közelebb, a biblia-fordító Luther példája ugyancsak ösztönzőleg hathatott rá.

A németen kívül tudomása lehetett ugyan más nemzeti nyelvű nyomtatásban megjelent bibliafordításról is. Hiszen az 1520-as évek elején Vietor krakkói nyomdájában ószövetségi részek és a négy evangélium lengyelül kerültek ki a sajtó alól. Ezekről a kiadványokról a Vietornak dolgozó Sylvester alighanem tudott is. Luther német nyelvű teljes bibliafordításának példája csak megerősítette Sylvestert a bizonyára már Krakkóban megfogant szándékában, hogy Erasmus görög

¹² FOERSTEMANN, C. E.: Album Academiae Vitenbergensis. MDII—MDLX. Lipsiae, 1841. 136.

¹³ A *Grammatica* szövegét legutóbb TOLDY FERENC adta ki: Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae Veterum. Bp. 1866.

¹⁴ Vö. BALÁZS JÁNOS i. m. 158.

és latin nyelvű újszövetséget magyarra ültesse át. A Luther-féle német bibliának azonban Sylvester a magyar tolmácsolásban nem sok gyakorlati hasznát vehette, mert a jelek szerint németül nem tudott.

Nincsenek adataink arra, hogy Sylvester meddig tanult a wittenbergi egyetemen. Életkörülményeiről 1534 tavaszáig csak annyit tudunk, amennyit *Grammaticája* ajánlásában elárul, hogy ti. idehaza, az 1530-as évek elején „gonosz polgárok és papok” javaiból kiforgatták.¹⁵

2.

A javaitól megfosztott Sylvestert a XVI. század feudális társadalmi rendszere szervitori sorba kényszerítette. 1534 tavaszán Nádasdy Tamás, a későbbi országbíró és nádor szolgálatába szegődött.¹⁶ Annak udvarában Sárvár-Újszigeten telepedett meg, mint az ottani iskola tanítója. Nádasdy maga is humanista műveltségű ember, aki a bécsi és bolognai egyetemen tanult s a mohácsi vész előtt a királyi kancellária erasmistáinak köréhez tartozott. Sylvestert, Erasmusért rajongó tudós iskolamesterét közel tíz évig tartó sárvári működése idején megbecsülte és nevelői, irodalmi tervei megvalósításában támogatta. Erről tanúskodnak Sylvesternek Nádasdyhoz intézett levelei s ezt bizonyítja a sárvár-újszigeti nyomda is, amelynek felállítását nyilvánvalóan Sylvester kezdeményezte. A műhely megszervezésének gondolatát egyrészt az oktatáshoz szükséges könyvek kiadásának szándéka, másrészt magasabb rendű irodalmi célkitűzések érlelték meg. Ilyen volt mindenekelőtt a magyar újszövetség-fordítás és annak nyomtatásban való közzététele.

Sylvestert nemcsak az erasmusi ösztönzés és a lutheri példa sarkalta a bibliafordításra, hanem a tudós nemzeti önérzete is, mert amint egyik levelében írja: „Néhány éve még a többi nemzet azzal sértegetett bennünket, hogy az oroszoknak is van saját nyelvükön evangéliumok, csak a magyaroknak nincsen.”¹⁷ Tehát más nemzetek gúnyolódását akarja elhárítani a magyarság fejéről. Nemcsak annak van tudatában, hogy fordítása a magyar népnek szükséges és hasznos, hanem annak is, hogy fordításának nemzetközi visszhangja a magyar-ság irodalmi jóhírneve szempontjából sem közömbös.

Az újtestamentum átültetéséről szóló legkorábbi adat Nádasdy Tamáshoz 1536. június 24-én írt levelében maradt fenn.¹⁸ Arról érte-

¹⁵ TOLDY: *Corpus Grammaticorum* . . . 5.

¹⁶ Sylvester Mindszenti Tamás egri érkanonok, Turkowith Miklós, budai városbíró és Gazdawith Péter, pápai káplán és tanító közvetítésével került Nádasdy szolgálatába. Mindszenti, Turkowith és Gazdawith érre vonatkozó leveleit idézi SZILÁRDY ÁRON: RMKT. V. 266. és Balázs János i. m. 145–147.

¹⁷ Sylvester levele közölve ItK. 1893. évf. 91.

¹⁸ Sylvester levele közölve RMKT. II. 489.

síti pártfogóját, hogy Pál leveleit hamarosan befejezi. Tehát 1536 közepén az újszövetség fordításának már több, mint háromnegyed részével készen volt. A következő év elejéig alighanem elkészült a teljes művel. *Új Testamentum*ának ajánlásában arról tudóst, hogy éjt nappallá téve évekig dolgozott fordításán. Állításának igazságában nincs miért kételkednünk, mert egyrészt munkáját tanítói teendői mellett végezte, másrészt az egyedül helyes értelmezést körülményes gondossággal latolgotó Sylvester eleve nem lehetett gyors fordító. Ebbeli gyakorlatáról, módszeréről és elveiről igen érdekesen tanúskodik egy 1547-ben Nádasdyhoz intézett levele, amelyben egy bizonyos Thegezi (Szegeci) Lajos zsolnárfordításáról mond véleményt.¹⁹ A zsolnárszövegének bírálataig el sem jut, mert már a bevezető mondaton fennakad: „Az tolmács istennek esméretiben való nevedekését kívánnyá az olvasónak”. Sylvester ennek az ajánlásnak minden szaván talál valami kifogásolni valót s ezzel egyúttal elintézi annak bizonyítását is, hogy a zsolnárfordítás miért nem jó. Szerinte a bevezető mondatot helyesen így kellett volna megfogalmazni: „Az ki ez könyvet magyar nyelvre fordíjtotta, kívánnyá az istentül azoknak, kik ezt olvasásák, hogy az ü esméretiben nevedekjenek.” Sylvester tudós érvekkel bizonyítja is, hogy miért kell ezt szabatosan és félreérthetetlenül így megfogalmazni. Magyarazatából példa képpen csak egyetlen részletet mutatok be: az „olvasó” szóhoz fűzött megjegyzéseit. Ez a szavunk, amint írja, kétértelmű, mert egyfelől jelentheti a „rózsafüzért”, másfelől pedig az „írásolvasó embert”. A kétértelműségeket azonban a fordításban kerülnünk kell, s biznyságul Erasmus újtestamentumhoz írt *Adnotationes*-einek egyik helyét idézi, ahol azt olvashatjuk, hogy a Vulgata Péter apostol levelének első részében helytelenül fordítja a görög eredetit „in revelatione Jesu Christi”-nek. Félreértések elkerülése végett ilyen esetekben névszó helyett jobb, ha igével fordítunk: „cum revelabitur Jesus Christus.”²⁰

Sylvester tehát e tudós megokolással ajánlja „az olvasónak” helyett a félreérthetetlen „azoknak, kik ezt olvassák” kifejezési formulát.

Ez a kiragadott példa is beszédes bizonyítéka annak, hogy Sylvester bibliafordítói gyakorlatában szigorú filológiai elveket és szabályokat követett. Péter apostol levelének említett helyén a magyar szövegben is időhatározói mellékmondatot találunk; a *Grammatica Hungarolatina*ban pedig a latin „legens” igenevet következetesen „írásolvasónak” fordította.

Gerézi Rabán méltán emeli ki Erasmus példamutató hatását a magyar nyelv irodalmi használatának tudatos kialakításában, s igaza van abban is, hogy Sylvesterrel eljutott „a magyarországi

¹⁹ Sylvester levele közölve ItK. 1893. évf. 96—98.

²⁰ Erasmus összes művei idézett kiadása VI. kötetének 1042. hasábján.

filológiai interpretáció legmagasabb fokára, mely természeténél, lényegénél fogva magával hozza a teljes nyelvi tudatosságot, annál is inkább, mert az erasmusi értelemben vett szentírásfordítás a legnagyobb nyelvi, stílári erőpróba. . .²¹

Sylvester erre az erőpróbára sokoldalú nyelvi előtanulmányokkal éveken át készült. Mentől inkább meg akart felelni az erasmusi követelményeknek, az eredeti gondolat hűséges és szabatos tolmácsolásának. Minden energiáját a helyes értelmezésre irányította, s ebben méltó tanítványa mesterének, de éppen ezért, mert kínos gonddal ügyelt az értelmezésre, semmit sem bízott az olvasóra s igyekezett annak mindent a szájába rágni, gyakran vált terjengőssé, körülményessé. Erasmus azonban nemcsak a szabotosságnak, hanem a választékos nyelvnek, a stílbeli eleganciának is szinte utólrhetetlen mintaképe. Sylvester ebben már nem tudta követni mesterét. Stílus tekintetében Erasmus másik magyar tanítványa, Pesti Gábor felülmúlta Sylvestert. Elég egy rövid összehasonlítás, amely mindenkit meggyőzhet arról, hogy tömörség, művésziesség sőt gyakran magyarosság dolgában is Pesti stílusa mennyivel jobb, mint Sylvesteré.

Pesti:

Ismég vivé őtet az ördeg egy nagy magas hegyre, meg mutatá neki ez világnak minden országit, és azoknak dicsőségit mondván. Ezeket mind neked adom ha le bordulván imádandasz engemet. Monda neki Jézus, menj el Sátána, mert írván vagyon, az te uradat istenedet imádjad, és csak azt tiszteljed. Legottan el hagyá őtet az ördeg. Es ime járulván az angyalok szolgálának vala neki. (5b)

Sylvester:

Esméglen velle felvivé ütet az ördög egy nagy magas hegyre és meg mutatá üneki ez világnak minden országit, és azoknak ez világi nagy dücsösigben való voltokot, és monda üneki. Mind ezeket te neked adom ha előttem le esvin engemet imádandasz. Legottan monda üneki Jézus. Távozzál el te Sátán, mert meg vagyon írván. Az te uradat istenedet fogjad imádni és csak ütet fogjad szolgálni. Legottan el hagyá ütet az ördög, és imé angyalok jünek vala ü hozzáz, és szolgálának vala üneki. (I. 6a)

Noha Pesti nyelvi szépség, fegyelmezettség dolgában felette áll Sylvesternek, az utóbbi műve mégis fejlettebb, haladóttabb amannál, mert Sylvester szövegkritikai felkészültségben, filológiai ismeretekben, nyelvi tudatosságban minden bibliafordító elődjét meghaladta. For-

²¹ GERÉZDI RABÁN: Irodalmi nyelvünk kialakulásáról. Magyar Századok. Bp. 1948. 67.

ditása valóságos tárháza a XVI. században irodalmivá váló magyar nyelv szókincsének s egyik legfontosabb nyelv- és stílustörténeti forrásunk. A műben felhalmozott anyag tudományosan javarészt máig feldolgozatlan és kiaknázatlan. Ennek kétségtelenül egyik legfőbb oka az, hogy míg Komjáti és Pesti műveinek az eredetét híven utánzó modern kiadása is van, Sylvester *Új Testamentumának* mostanáig hasonló kiadása nem készült s így a kutatók számára csak nehezen volt hozzáférhető.

A bibliafordítás tudományos értékét egyáltalán nem kisebbítve, még tán ennél is jelentősebbnek tűnnek azonban Sylvesternek a tolmácsolás, az egyetlen igaz értelemnek keresése közben, mintegy az interpretáció melléktermékeként megszületett művei, felfedezései.

Ilyen a *Grammatica Hungarolatina* is, amely bár megelőzte nyomtatásban az *Új Testamentumot* s előtanulmányként készült a bibliafordításhoz, valójában az újszövetség átültetése közben született meg s 1536 őszén fejezte azt be Sylvester. Nyelvtanához írt ajánlását ugyanis október 15-éről keltezi, amikor már túl volt bibliafordításának is jó háromnegyed részén.

Ez a latin *Grammatica* egyúttal az első magyar nyelvtan is, mint-hogy Sylvester a fordító szemével állandóan összehasonlításokat tesz a két nyelv között, s észrevételeit, az egyezéseket és különbségeket, rendszerezi is. Az eredmény a meglepetés izgalmával és örömeivel tölti el. Felfedezi, hogy az eddig barbárnak hitt magyar nyelv éppúgy szabályokba foglalható, mint az ősi „szent” nyelvek, a héber, görög és latin.²² Bevezetésében e felismerés jelentőségének teljes tudatában hirdeti, hogy „ha hazai nyelvünkkel, e kincessel — mely eddig előlünk el volt rejtve, s most először rátalálva feltártuk és napfényre hoztuk — élni nem vonakodunk, hamarosan (amint remélem és óhajtom) szegényekből dúsgazdagokká leszünk.”²³ Rajtunk áll tehát, hogy megteremtjük a bármely más kiművelt nyelvvel egyenrangú, irodalmi magyar nyelvet.

De Sylvester nemcsak a grammatizálható magyar nyelvet fedezte fel s körvonalazta annak nyelvtanát, hanem kezdeményező lépéseket tett a magyar stilisztika, retorika és verselés terén is. Fordítása arra kényszerítette, hogy az olyan kifejezéseket, amelyeket a bibliai szövegben körülírással kellőképpen értelmezni nem tudott, könyve végéhez fűzött néhány fejezetben megmagyarázza. Így születtek meg: „Az olyan igékrül való tanuság, mellyek nem tulajdon jegyzésben vitetnek”, „Az nehéz igéknek magyarságáru”, „Az mirő szerszámokru”, „Az pínzeknek nemirül”, „Az betegségekrül” szóló fejezetek.

Ez a tizenyolc lapra terjedő szöveg a magyar filológiai értekező próza első hajtása. Különösen a „nem tulajdon jegyzésben” vett

²² TURÓCZI-TRÖSTLER JÓZSEF: A magyar nyelv felfedezése. Bp. 1933.

²³ TOLDY: Corpus Grammaticorum ... 4—5.

„igíkrül” szóló rész valóságos stilisztikai értekezés a képesbeszédről és példázatokról; ebben igen érdekes és jelentős megfigyelést tesz a magyar költői nyelvről, illetőleg a magyar nyelv költőiségéről: „Az ilyen beszédvel tele az szentírás, melyhez hozzá kell szokni annak, az ki azt olvassa. Könnyű kediglen hozzászokni az mű nípünknek, mert nem idegen ennek ez ilyen beszédnek neme. Íl ilyen beszédvel naponkid való szólásában. Íl ínekekben, kivált képpen az virág ínekekben, mellyekben csudálhatja minden níp az magyar nípnek elmíjinek éles voltát az lelisben, melly nem egyéb hanem magyar poesis. Mikor ilyen felsíges dologban ilyen alá való pildával ílek, az ganéjban arant keresek, nem azon vagyok, hogy az hitságot dicsíriem. Nem dicsírem az mirül az ilyen ínekek vadnak, dicsírem az beszédnek nemessen való szerzísit.”²⁴ A virágénekek támáját, az emberi érzések kitarulkozását ő is elítélte akárcsak prédikátor kortársai. De míg emezek a bűnösnek vélt tartalomtól az énekek nyelvi, kifejezésbeli formái szépségeit sem látták meg, Sylvesterben erősebb volt a humanista filológus-érdeklődés s legalább ezeket méltányolni tudta.

Azt is észreveszi, hogy a képesbeszéd sem egyforma minden nyelvben. Vannak pl. kifejezések, melyek a zsidóban, görögben és magyarban egyformán használatosak. De vannak olyanok is, amelyek csak az egyikben vagy a másikban. A „bűn”-nek a magyarban csak egyféle jelentése van, de a zsidóban pl. nemcsak „bűn”-t jelent, hanem átvitt értelemben a „bűnért való áldozat”-ot is. Viszont a „gonosz vér” kifejezés mind a zsidóban, mind a magyarban „gonosz ember” értelemben is használatos.

A képesbeszédén kívül még más fontos nyelvi-stilisztikai sajátságokról is vannak általános érvényű, törvényszerű megállapításai: „Az szólásnak módját es minden nyelvben jól meg kell érteni és akkíppen kell szólni, mint minden nyelvnek folyása vagyon. Mind ezekről vedd ez pildákat. Az Római nyelvnek folyása ez hogy így szóljon. Köszöntelek tütököt. Az miénknek ez. Köszönök tünektek. Azonképpen az Római nyelvnek folyása ez hogy így szóljon. Filjítek az istent. Az miénknek ez. Filjetek istentül. Errül az ki bűön akarna írni egy könyv telnék benne.”²⁵

Ezek a bibliafordításhoz készült magyarázó fejezetek alighanem csak 1540 vége felé születhettek meg, mert ekkoriban írta lelkendezve Sylvester Nádasdynak: ki hinné, hogy a trópusokról, súlyokról, mértékekről magyar nyelven bárki bármit is közölhetne? Bizonyára senki! Pedig lám ő egész értekezéseket készített ezekről. „Különben is — írja ebben a levelében — ezután a keresztény nemzetek. . . irigyelni fognak bennünket, tudniillik nyelvünk kiválósága miatt, amiben még utánozni sem tudnak. Melyik idegen nemzet ne csodálkoznék azon,

²⁴ Új Testamentum. II. rész 164a (számozatlan) lapján.

²⁵ Új Testamentum. II. rész 164b (számozatlan) lapján.

hogy magyar nyelven a görögöt és rómaid utánozva mindenfajta verset lehet írni.²⁶

Mert Sylvester másik nagy felfedezésének tekintette, hogy magyar nyelven antik időmértékes formában is tud verset írni. Erre azonban újtestamentum-fordításának nyomtatása közben, úgy látszik már csak a vége felé jött rá, ezért is kerültek Máté, Lukács, János evangéliumai és az Apostolok cselekedetei elé szánt verses summáriumai a kötet végére, a magyarázó fejezetek elé. Amint Sylvester maga mondja: „Ez summáriumot hogy helyin nem vetők, ez lün oka, hogy kísén vivők eszünkbe az mű nyelvünknek mindenben való nagy nemes voltát.”²⁷

Distichonjai közül azonban a legszebb, „Az magyar népnek” szóló ajánlás — a latin dedikáció után — mégis a kötet elejére kerülhetett, minthogy a könyv bevezető ívét — ahogy ez akkoriban általános szokás volt — legutoljára nyomták.

Amint Horváth János egyik szellemes tanulmányában kifejtette, Sylvester újszövetség-fordítása utolsó íveinek korrektúrája közben vette észre, hogy egyes mondatok véletlenül hexameterszerűen lüktetnek.²⁸ Így döbrent rá arra, hogy klasszikus mértékben is lehet magyar nyelven verselni.

Sylvester híressé vált verses ajánlásának (Próféták által szólt rígen. . .) zengőn szárnyaló, hibátlan distichonjait többben is méltatták. Négyesy a ritmus és gondolat bámulatos összhangját, fesztelenül hömpölygő dikcióját dicséri.²⁹ Horváth János különösen hangszínbeli gazdagságát, zeneiségét emeli ki: „Felmondani kész gyönyörűség: templomi szózatossága szinte énekként árad. A XVI. század sok gyönyörű nemzeti ritmusú énekintonációi mögött ez a római dallamú sem marad hátra.” Ehhez fogható szép és erőteljes distichont magyar nyelven a XVIII. század végéig nem is írtak. Sylvester tehát nemcsak felfedezte az időmértékes magyar verselés lehetőségét, hanem egyszerűen remekelt is ebben a nemben. Minthogy azonban a vers ekkor még általában nem független a dallamtól, Sylvester az időmértékes magyar vershez is dallamot szabott. Az előbb idézett Nádasdynak írt levelében azt mondja, hogy distichonjainak jó hangzása igazán akkor tűnik ki, ha lant kísérettel éneklük vagy legalábbis skandálva adják elő. Éppen ezért szeretné, ha pártfogója udvarában a fiúk és lányok e verseket megtanulnák és énekelgetnék.³⁰

Sylvester nyelvtani, stilisztikai, műfaji és prozódiai felfedezései az újszövetség tolmácsolásának vallási célzatából születtek ugyan, de

²⁶ Sylvester levele közölve ItK. 1893. évf. 91.

²⁷ Új Testamentum. II. rész 162b (számozatlan) lapján.

²⁸ HORVÁTH JÁNOS: Tanulmányok. Bp. 1956. 48—60. — HORVÁTH JÁNOS: A reformáció jegyében. Bp. 1957. 139—160.

²⁹ NÉGYESY LÁSZLÓ: A mértékes magyar verselés története. Bp. 1892. 18—19.

³⁰ ItK. 1893. évf. 91.

jellegét tekintve már egyiknek sincs köze a valláshoz. Értelme és jelentősége valamennyinek túlmutat a valláson, valójában mindenik a profán tudományosság körébe tartozik, világi ismereteket gyarapít. Ha Sylvester nyelvszabályozó és nyelvfejlesztési programja annakidején megfelelő követőkre talált, előmozdítója lehetett volna már a XVI. század folyamán a magyar irodalmi nyelv tudatos kialakításának. Az irodalmi magyar nyelvűség azonban a XVI. században a reformáció gyakorlati igényeinek szolgálatában nem annyira a tudatosság, hanem inkább az ösztönösség útján haladt. Sylvester törekvéseit először igazában harmadfél század múlva, a felvilágosodás idején, a nyelvújító Kazinczy tudta csak értékelni.³¹ Nyelvtana a maga korában ismeretlen maradt, újszövetség-fordítása pedig i-zó nyelvjárása miatt nem vált közkedvelté. Hatástalan azért mégsem lehetett, hiszen az *Új Testamentumot* 1574-ben Bécsben újra kiadták, igaz, hogy az i-zést eltűntetve belőle s helyesírását is megváltoztatva.³² Máiig sincs azonban kellően felderítve, hogy későbbi bibliafordítóink mennyire támaszkodtak rá, s mit merítettek belőle és örökítették tovább az irodalmi nyelvben.

Sylvester, a tudós humanista, természetesen sajátos magyar helyesírási rendszert is konstruált s ragaszkodott hozzá, hogy műveit az általa helyesnek felismert hangjelöléssel nyomassa ki. Egyetemi éve idején a Krakóban megjelent munkákhoz írt magyar szövegeket még a királyi kancelláriában használt helyesírás szerint készítette. Új helyesírási rendszerét, amint ezt Kniezsa István megállapította, tudatosan úgy szerkesztette meg, hogy abban minden magyar hangnak külön jele legyen. Már Kniezsa bizonyosnak tekintette, hogy Sylvester ehhez a mintát és példát huszita bibliafordítóinktól vette, mint-hogy helyesírási rendszere nem egyéb, mint az úgynevezett *Huszita Biblia*-fordítás helyesírásának megújítása és továbbfejlesztése. Kniezsa úgy véli, hogy a Huss-féle mellékjeles rendszerű helyesírást Sylvester „vagy a *Müncheni-kódexből*, vagy ami még valószínűbb, a *Huszita Bibliának* valami más, elveszett másolatából ismerhette meg.”³³ Mi készítette Sylvestert korábbi (ún. kancelláriai) helyesírásának reformjára? Főszempontja nyilván az volt, hogy a kiejtést híven tükröző, egyszerű, logikus, világosan áttekinthető és félreérthetetlen helyesírással közvetítse olvasóinak az újszövetséget. Minthogy pedig a fordítás kedvéért magyar nyelvtani vizsgálatokat folytatott s a latin mellett a magyar nyelv rendszerezésére tett kísérletet, elkerülhetetlen volt számára, hogy ennek részeként a magyar helyesírási rendszert ki ne dolgozza. Az sem meglepő, hogy bibliafordításához éppen a ko-

³¹ Sylvesternek Magyar-Deák Grammatikája ... Újra kiadta KAZINCZY FERENC 1807. XX.

³² RMK. I. 98.

³³ KNIEZSA ISTVÁN: A magyar helyesírás története. Bp. 1952. 12.

rábbi bibliafordítások helyesírásában keresett példát, s ehhez nyilván összegyűjtötte a számára hozzáférhető korábbi magyar újszövetségfordításokat. Közülük legfejlettebb helyesírása kétségtelenül a Huszita Bibliának volt. És Sylvester, aki a magyar hangokból kiindulva szerkesztette meg helyesírási rendszerét, ezt választotta alapul, mert ennek jelrendszere a legbővebb, de egyszersmind a legegyszerűbb és leglogikusabb volt számára.

Legutóbb Farkas Gyula a *Müncheni-kódex* faksimile-kiadásához írt bevezetőjében arra vonatkozólag, hogy Sylvester honnan vehette a *Huszita Biblia* helyesírásán alapuló helyesírási rendszerét, egy igen tetszetős, de nem eléggé meggyőző feltevést kockáztatott meg. Szerinte ugyanis a *Huszita Biblián* alapuló helyesírási rendszer kialakítója nem Sylvester, hanem maga Nádasdy volt, aki 1535-ben megnősülvén, feleségét, Kanizsay Orsolyát, maga tanította meg a betűvetésre. Ehhez pedig a mintát a moldvai Tatrosban másolt *Müncheni-kódex* szolgáltatta, amely valamikor 1529—33 között kerülhetett Erdélyben (ahol Nádasdynak birtokai is voltak) Nádasdy tulajdonába. Farkas Gyula közelebbi indokolás nélkül feltételezi, hogy a négy evangéliumot tartalmazó kódexet Nádasdy ki akarta nyomtatni, Perényiné Frangepán Katalin példáját követve, aki Komjáti *Szent Pál leveleinek* fordítását adatta ki 1533-ban Krakkóban. Eszerint tehát az újszövetség kiadásának gondolata is Nádasdytól származik. A kódex viszont — szövi tovább elképzeléseit Farkas Gyula — az *Új Testamentum* ki nyomtatása után nem érdekelte többé Nádasdyt és azt elajándékozta a szenvedélyes könyvgyűjtő J. A. Widmanstetter bécsi udvari tanácsosnak. Az ő hagyatékából került a kódex 1558-ban a müncheni udvari könyvtárba.

Farkas Gyula szerint az sem kétséges, „hogy Dévai az Orthographia Vngaricát Nádasdy ösztönzésére Újszigeten dolgozta ki, noha ismeretlen előttünk, hogy annak első kiadása hol és mikor jelent meg. Sylvester is mindkét művéhez ezt a helyesírást vette át, annak ellenére, hogy ezzel új rendszert kellett megtanulnia és új betűket metszenie mert Nádasdyné a bibliafordítást csak így tudta elolvasni.”³⁴

Nádasdy birtokában volt-e valóban a Müncheni-kódex, ezt ezidőszent sem bizonyítani, sem cáfolni kétségtelenül nem tudjuk. Annyi azonban valószínű: ha Nádasdy, mint ifjú férj, olykor gyakorolgatta is feleségével a magyarul írást, arra az országos ügyekkel elfoglalt főúr aligha ért rá, hogy a *Huszita Biblia* alapján helyesírási rendszert dolgozzon ki felesége számára; ezt nyilván rábízta a nyelvilológiai kérdésekben járatosabb iskolamesterére. Farkas Gyulának azt az elképzelését, hogy Sylvester *Grammaticája* és *Új Testamentuma*

³⁴ Der Münchener Kodex. Herausgegeben von JULIUS VON FARKAS. Wiesbaden, 1958. Bd. I. 6—9.

Hangok	Huszita Biblia	Sylvester	Dévai
<i>c ~ č</i>	<i>č ~ L</i>	<i>čz ~ cz</i>	szó elején: <i>cz ~ cč,</i> egyébként: <i>tz ~ ts</i>
<i>d, l, n, t</i>	<i>g, l, n, t</i>	<i>e</i> és <i>i</i> előtt: <i>g,</i> egyébként: <i>g, l, n, t'</i>	<i>g, l, n, t</i>
<i>k ~ g</i>	palatális hangok előtt: <i>k,</i> egyébként: <i>c ~ g</i>	<i>k ~ g</i> <i>e</i> és <i>i</i> előtt: <i>gh</i>	<i>e</i> és <i>i</i> előtt: <i>k,</i> egyébként: <i>c ~ g</i>
<i>š ~ ž</i>	<i>s ~ š</i>	<i>s ~ š</i>	<i>s ~ s(š)</i>
<i>s ~ z</i>	<i>ž ~ z</i>	<i>sz ~ z</i>	<i>sz ~ z</i>
<i>v</i>	szó elején: <i>v,</i> egyébként: <i>u,</i>	szó elején: <i>v,</i> egyébként: <i>u,</i> vagy ritkán: <i>w</i>	szó elején: <i>v,</i> egyébként: <i>u,</i> vagy ritkán: <i>w</i>
<i>a ~ ā</i>	<i>a ~ á</i> (ritkán)	<i>a ~ ā</i>	<i>a ~ á</i>
<i>e, ē ~ ě, ē̄</i>	<i>ě ~ e, ē</i>	<i>e, ē, ě ~ ě</i>	<i>e, ē ~ é</i>
<i>ī</i>		<i>ī, ī</i>	
<i>j</i>	<i>i, y</i>	<i>i,</i> szótag végén: <i>y</i>	<i>i,</i> szótag végén: <i>y</i>
<i>ij, ji</i>		<i>ij, ĩ</i>	
<i>o ~ ō</i>	<i>o</i>	<i>o ~ ó</i>	<i>o ~ ó</i>
<i>ō</i>	<i>o</i>	<i>ó</i>	<i>ó</i>
<i>u</i>	szó elején: <i>v,</i> egyébként: <i>u</i>	szó elején: <i>v,</i> egyébként: <i>u</i>	szó elején: <i>v,</i> egyébként: <i>u</i>
<i>ü</i>	<i>ü, ú</i>	<i>ü, (v)</i>	<i>ü, ú</i>

Sylvesternek és Dévainak is nyilvánvalóan az volt a törekvése, hogy minden hangot egy betűvel jelöljön, amennyiben pedig erre a latin abc 23 jele nem elég, az egyes hangokat nem betűk összetételével, hanem mellékjelek alkalmazásával különböztesse meg egymástól. Három hang, a *c*, *č* és *s* kivételével ezt el is érték. Ezeknek kettős betűvel való jelölése a kancelláriai helyesírás maradványa. A *c*-nek és *č*-nek *cz*-vel való írása alighanem a ferences kódex-irodalomból való átvétel, de a vesszővel való megkülönböztetés a *Huszita Bibliá*-ból ered. (Sylvesternél *c = čz*, Dévainál *č = cz*). Dévai *tz ~ ts* jele szóelemzésből kikövetkeztetett (tet + zik, két + ség) írásmód. A *ž* hangnak *š* jele viszont szintén a *Huszita Bibliá*ból, mégpedig vagy a *Müncheni-kódex*ből vagy valamely elveszett másolatából származik. Ennek nyomtatásban használt tipográfiai jele *ß* azonban a német nyomdai helyesírásból való éppúgy, mint az *s*-nek *ſ*-vel, az *ö*-nek *ø*-vel és az *ü*-nek *ÿ*-vel történő jelölése. Az utóbbi három betűt amely változott formában ugyan, de máig is megmaradt, Sylvester homosította meg a magyar helyesírásban. A gótikus *ſ*3 ugyanis nem egyéb, mint a latin betűkkel *sz*-vel írt *s* hang. A mai *ö*, *ü* fölött a két pont pedig az *o*, ill. *u* fölé írt gótikus *e* két szárának megrövidülése folytán alakult ki. A *Huszita Bibliá*ban a palatális mássalhangzók közül a *d*-t egyszerű *g*-vel írták, míg a *g* jele *ǰ* volt, holott a többi palatális hangot ponttal jelölték. Sylvester és Dévai az összes palatális mássalhangzót egységesen ékezettel írta. Sylvester azonban, eddig még kéllően fel nem derített okokból *e* és *i* előtt a *d*-t mellékjel nélküli *g*-vel jelöli, viszont a *g*-t ugyancsak *e* és *i* előtt *gh*-val. Dévai pedig esztétikai okokból a *k*-t mindenütt *e*-vel írja, kivéve *e* és *i* előtt. Máig tisztázatlan kérdés Sylvester és Dévai *e* jelölése. Vannak, akik az alul farkas *e*-t mind Sylvester, mind Dévai szövegében a nyílt, hosszú *e* jelének vélik, mások viszont Sylvester használatában a zárt, hosszú *ē*-t, ill. *ē̇*-t diftongust sejtik benne. Ugyanilyen bizonytalan Sylvester *é* és *è* jelének hangértéke is. Annyi kétségtelen, hogy az esetek túlnyomó többségében ma zárt hosszú *ē*-t ejtünk ott, ahol Sylvester *e*-t, ill. *é*-t ír.⁴⁰ — Ha nem is mindig következetesen, de mind Sylvester, mind pedig Dévai igyekszik a hangok hosszúságát is feltüntetni. Mássalhangzók esetében ezt általában betűkettőzéssel szokták jelölni, vagy pedig a betűk fölé húzott vízszintes vonallal. (A középkori helyesírásban a rövidítés, betűkihagyás jele volt.) Így jelöli Sylvester pl. az *m*-t, *n*-nel, de ugyanő ezt a jelölési módot egyes esetekben magánhangzókra is átviszi. Két hosszú magánhangzót, az *ā*-t, és részben *ī*-t vízszintes vonallal jelöli. Dévai a hosszú *ā*-t *á*-val írja. Egyéb hosszú

⁴⁰ Vö. MELICH JÁNOSnak Dévai Orthographia Vngaricajáról fentebb idézett tanulmányát. — TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Az i-ző nyelvjárásról. MNY. 1909. évf. 347—348. — TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Heltai Gáspár, Háló. Bp. 1915. 20—21. — TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása. Bp. 1935. — BALÁZS JÁNOS I. m. 424—425.

magánhangzókat $\bar{i}$ -, $\bar{o}$ -, $\bar{u}$ -t $\hat{i}$, $\hat{o}$, $\hat{u}$ -val jelölik. Dévai azonban a hosszú $\bar{i}$ -t, Sylvester pedig a hosszú $\bar{u}$ -t nem különbözteti meg.

Sylvester és Dévai helyesírása között elég sok eltérés van ugyan, de hogy a két rendszer szorosan összefügg egymással, s felépítésük azonos mintákból és azonos alapelvekből indult ki, az vitathatatlan. Sylvester előbb dolgozta ki a magáét, mint Dévai. Hogy alighanem mégis Dévai *Orthographia Vngaricaja* jelent meg előbb nyomtatásban (talán 1537 végén vagy 1538 elején), mint Sylvesteré, akinek *Grammaticája* csak 1539-ben került ki a sajtó alól, az nem Sylvesteren múltott, hanem Strutius mesteren, az újszigei nyomda szélhámos művezetőjén.⁴¹

3.

Sylvester jól tudta, hogy sajátos helyesírási rendszere a nyomtatásban komoly nehézségeket jelent majd. A krakkói évek idején Vietor nyomdájában eleget hallhatta a panaszt, hogy milyen nehézséggel jár pl. a sajátos lengyel hangok jelölése s maga is tapasztalhatta már akkor ugyanezt saját szerkesztésű magyar szövegeinek nyomtatása közben. A Németországban, Itáliában, Svájcban és Franciaországban készült latin és gót nyomdai betűkészletekben csak a latin, vagy legfeljebb a német, olasz és francia hangok számára voltak megfelelő jelek. Olyan garnitúrát tehát, amelyben magyar szöveg nyomtatására készen kaphatta volna meg az összes betűket, Sylvester nem remélhetett. Betűmetsző műhelye sem Krakkóban Vietornak, sem a Sárvárhoz közelebb fekvő bécsi Syngrenius-nyomdának nem volt.⁴² Betűkészleteik matricáit ők is németországi, svájci vagy itáliai cégektől szerezték be. Különböző betűtípusokkal azonban elég gazdagon voltak felszerelve, s gyakorlott személyzetük alighanem megbirkózott volna Sylvester különleges hangjelölési igényeivel. Magyar nyelvű könyvet különben már mindkettő korábban is adott ki, igaz, hogy sokkal kevésbé differenciált helyesírási követelményekkel. Gondolkodóba ejt het, vajon Sylvester miért is nem fordult az általa jól ismert Vietorhoz, vagy méginkább a kedvező közelben dolgozó Syngreniusához. Hiszen Nádasdy szinte többet tartózkodott bécsi házában, mint sárvári otthonában s mint levelezéséből kitűnik, emberei szinte naponként jöttek-mentek Sárvár és Bécs között. Így tehát még annak sem lett volna akadálya, hogy Sylvester szükség szerint közvetlenül vagy közvetve érintkezzék a bécsi nyomdával és maga végezze el munkáinak

⁴¹ RMK. I. 20. — GULYÁS PÁL: Az Orthographia Vngarica 1549 előtti kiadásairól. MNy. 1928. évf. 270—271. — HORVÁTH JÁNOS: A reformáció jegyében. Bp. 1957. 164—165. — BALÁZS JÁNOS i. m. 164—165.

⁴² FRITZ, GEORG: Geschichte der Wiener Schriftgiessereien seit Einführung der Buchdruckerkunst im Jahre 1482 bis zur Gegenwart. Wien, 1924. 20—21.

korrektúráját. Hogy mégsem így történt, annak mind Sylvester, mind Nádasdy szempontjából nyomós okának kellett lennie. Nádasdy számára nyilván gazdaságosabb volt sárvári udvartartásában egy nyomdászt ellátania, mint nyomtatási költségekre valamelyik cégnek több ezer forint készpénzt kifizetnie. Amellett önrésztét is kielégíthette, hogy saját birtokán, magyarföldön állítatott nyomdát a művelődés szolgálatára. Sylvester célkitűzései és elképzelései pedig Nádasdy szempontjaival találkoztak, mivel művei kinyomtatására aligha kívánhatott kedvezőbb lehetőséget annál, hogy azok helyben, saját felügyelete mellett készüljenek el. Így hát Sylvesternek, aki nyilván kezdeményezője volt munkái kinyomtatásának, nem volt nehéz Nádasdyt arról meggyőznie, hogy amennyiben vállalja a kiadás költségeit: minden tekintetben legcélszerűbb, ha saját birtokán rendeztet be nyomdát. Pártfogójától persze azt kellett kérnie, hogy a műhely vezetésére olyan mestert fogadjon fel, aki ért a betűmetszéshez is. Sylvester váltig abban a reményben ringatózott, hogy ura valóban ilyen nyomdászt alkalmazott. Kiténik ez abból a levélből is, amelyet Nádasdynak akkor írt, midőn 1536 júniusában értesült róla, hogy pártfogója nyomdászt küld Sárvárra. A levélben ugyanis azt olvassuk: ha a nyomdász megérkezik, maga is megtanulja ennek mesterségét, mert úgy érzi, nem lenne ügyetlen a betűmetszésben.⁴³

Sylvesternek fontos volt, hogy betűmetszéshez értő nyomdászt kapjon, mert magyar helyesírási rendszeréhez a különleges ékezetes betűket csak ilyen mester tudta volna elkészíteni. A Nádasdy által szerződtetett Strutius nevű nyomdász azonban — aki vagy még 1536-ban, vagy 1537-ben hozzálátott a Sárvár melletti Újszigeten a nyomda berendezéséhez — mindenhez értett, csak éppen a betűmetszéshez nem. De ez úgy látszik, csak hosszabb idő múlva derült ki. Strutius, a jelek szerint, kész, kiöntött betűket hozott magával Sárvárra, mégpedig valamelyik nyomda kiselejtezett anyagát. Ahhoz a szedett-vedett kurzivához, valamint apró, gótikus és elavult görög típushoz, amellyel a *Grammatica*t szedte, matricái nem voltak, mert amikor valamelyik betűje szedés közben elfogyott, utánöntéssel egyetlen betűt sem tudott pótolni.⁴⁴

A *Grammatica* betűinek vizsgálatából az is kitént, hogy sem a kurzivájának, sem a gót típusának betűi nem egységesek, nem egy garnitúrából valók. Mindkettőben különböző metszésű betűk keverednek. Így a kurzivában kétféle metszésű és eltérő méretű *b*, *d*, *s*, *l* *z*; a gótban kétféle *k*. Jelkészletének szegénységére jellemző, hogy például amikor elfogy a kurziv *z*-je, a hiányzó betűt gót *z*-vel pótolja, amikor pedig még ez is kevésnek bizonyul, a kurziva 3-as számjegyét

⁴³ RMKT. II. 489.

⁴⁴ Az újszigeti nyomda működéséről és az ott használt betűtípusokról részletesebben ld. A sárvár-újszigeti nyomda betűtípusai c. tanulmányomat, ItK. 1958. 140—151.

használja fel a *z* betűnek. Amikor viszont a gót *k* betűi hagyják cserben, kénytelen egyenként néhány tucat idomtalan *k* betűt saját maga összeütni. A magyar szöveghez szükséges rengeteg mellékjeles betűt pedig igen nehézkes és lassú eljárással a betűk alá és fölé szedett ékezetekkel igyekezett előteremteni. Mindez világosan mutatja, Strutius még csak arra sem tett kísérletet, hogy egyes hiányzó betűket saját metszésűekkel pótolja. Semmiképpen sem érthetett tehát a betűmetszéshez.

Ezek után az sem lehet kétséges, hogy Sylvester sohasem sajátította el Strutiustól a betűmetszés művészetét. Egyébként is Sylvester és Strutius között, úgy látszik kezdettől fogva feszült volt a viszony. Sylvester 1538-ban is erről panaszkodott Nádasdynak: noha sohasem tévesztette szem elől, hogy Strutiushoz, ehhez az igen ravasz emberhez alkalmazkodjék s annak kedvében járjon, mégsem sikerült közelkérülnie hozzá. Strutius úgy tesz, mint aki féltékeny a mesterségére, titkolózik, bepillantást sem enged a munkájába, s — amint a levelekből kitűnik — Sylvester azt sem tudja, hogy tulajdonképpen mit csinál, csak azt tapasztalja, hogy a mester a betűk elkészítésével késedelmeskedik és húzza-halasztja a nyomtatás megindítását. Rejtegeti előle a betűket, amelyekről Sylvester azt hiszi, hogy azokat maga Strutius metszette s azzal gyanúsítja őt, hogy a Nádasdy sárvári udvarában megforduló mesteremberek útján Bécsben értékesíti. A „*litteras quas inciderat in aes*” azonban csak Sylvester képzeletében léteznek, mert hiszen a betűknek — amint maga írja — nyoma sem látszik.⁴⁵ Vagyis Strutius valóban titkolózik, rejteget, szemfényvesztő játékot űz és orránál fogva vezeti mind Sylvestert, mind pedig Nádasdyt, de nem azért, mert sajátmetszésű betűit titokban eladja — ezt csak Sylvester gyanítja így — hanem azért, mert nincsenek is sajátmetszésű betűi, hiszen nem ért a betűmetszéshez. S ha mégis volt Sylvester ama gyanújának valami alapja, hogy Strutius titokban betűket értékesít, akkor azok a „betűk” aligha lehettek egyebek, mint fábametszett iniciálisok, esetleg fametszetű díszek és képek, mert azt Sylvester is elismeri, hogy Strutius igen járatos volt a képek készítésében.⁴⁶ Ez a szemfényvesztő játék ki is telhetett egy olyan embertől, akit Sylvester úgy jellemez, hogy — a latin közmondás szerint — szereti az egeret oroszlánnak mutatni, mivel ugyanis nagyokat ígér szóval, de semmit sem tesz.⁴⁷

Mivel töltötte hát idejét Strutius Újszigeten? Időnként bizonyára „ernyedt semmittevésbe merült”, amint Sylvester írja róla.⁴⁸ Ezenkívül azonban mégis csak csinálnia kellett valamit. Soltész Zol-

⁴⁵ RMKT. II. 490.

⁴⁶ ItK. 1893. évf. 92.

⁴⁷ Uo. 91.

⁴⁸ RMKT. II. 490.

tánné kutatásai nyomán alig gondolhatunk másra, mint hogy fametszéssel foglalkozott.⁴⁹ Véleményünk szerint Strutius mester nem is volt egyéb, mint középszerű fametsző, aki nemcsak a *Grammatica* és *Új Testamentum* képeinek, iniciálisainak túlnyomó többségét, valamint a fejezetcímeiket, előfejeket és díszeket metszette fába, hanem kihasználva helyzetét, ha alkalma volt rá, talán saját zsebére is dolgozott. A nyomdászatban azonban csak kontárkodott.

Strutius használhatatlanságának híre Dévai Bíró Mátyás útján Krakkóba is eljutott Vietorhoz, aki 1538 tavaszán megüzente Sylvesternek, hogy újtestamentum-fordítását hajlandó kinyomtatni. Vietor ajánlata azonban sértette Sylvester önértetét. Nem akart szégyenben maradni azzal, hogy itthon nem tudnak megbírkózni az újszövetség kinyomtatásával. Vietornak tehát kitérő választ küldött, hangoztatva, hogy ő Nádasdy utasítása nélkül semmit sem tehet, pártfogójának pedig nyíltan kijelentette, hogy jobb szeretné, ha munkája itthon jelenne meg.⁵⁰

Sylvester a nyomdászatban sohasem szerzett jártasságot s még a nyomda felszerelésének szükségleteiről sem volt tájékozott. Kiténik ez egy másik 1538-ban írt leveléből, amelyben azzal mentegeti magát Nádasdy előtt: csak annak az érvelésnek engedve vitte magával Strutius inasát Bécsbe, mivel az inas segítségével nélkül nem lett volna képes semmit sem megvásárolni azokból a dolgokból, amiket Strutius mester felírt.⁵¹ Ilyen körülmények között a nyomdai munkák irányításában sem lehetett része. Levele tanúsága szerint még 1540 decemберében is arra kéri Nádasdyt, hogy kifejezetten őt bízta meg a nyomda vezetésével.⁵² Annak azonban nyoma sinés, hogy pártfogója valóban rábízta volna a nyomda legfőbb irányítását.

A *Grammatica* nyomtatásával közel három évi kínlódás után, 1539. június 14-én készültek el. Közben Sylvester többször is riasztotta Nádasdyt, hogy a nyomtatás csődbe jutott, amelyből ő nem lát kivezető utat; holott nemcsak itthon kerülnek szégyenbe, hanem a lengyelek, csehek és németek előtt is, akiknek már tudomásuk van a nyomdáról, valamint arról is, hogy az újszövetség teljes fordításának kiadására készülnek.⁵³ Ez az oka hát, hogy Strutiusot még azután is ott tartják Újszigeten, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy mint nyomdász hasznavehetetlen és a magyar újtestamentum kinyomtatásával aligha fog boldogulni. Addig azonban, úgy látszik, nem akarták szélnek eresztelni, amíg a vállalkozáshoz másik megbízhatóbb mestert

⁴⁹ SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: A sárvár-újszigeti nyomda könyvdíszei. Magyar Könyvszemle, 1955. évf. 192—211.

⁵⁰ Erre vonatkozó levelek kiadva Dévai: At tiz parantsolatnac... mag'arazatt'a. SZILÁDY ÁRON betűhív kiadása Bp. 1897. 134—137.

⁵¹ ItK. 1893. évf. 89.

⁵² Uo. 90.

⁵³ RMKT. II. 490. — ItK. 1893. évf. 89—94.

nem találunk. Így kezdődött meg az újszövetség szedése és nyomása még Strutius vezetésével.

A *Grammatica* nyomtatása közben nyilvánvalóvá vált mind Nádasdy, mind Sylvester és Strutius előtt is, hogy a nyelvtankönyvben használt apró kurziva rosszul olvasható, kimustrált s amúgy is kismennyiségű betűi egy olyan terjedelmes és a maga korában igen nagy jelentőségű műnek kinyomtatására, mint a magyar nyelvű újszövetségfordítás, teljesen alkalmatlanok. Ehhez a műhöz egy nagyobb, egyseges metszésű, új típusra volt szükségük. Strutius kellékárában azonban ilyen nem volt, mert ha az a bastard betű, amellyel az *Új Testamentumot* szedték, Strutiusé lett volna, annak legalábbis egyes betűit feltétlenül felhasználta volna a *Grammaticában* (pl. a *k-t*). Mivel tehát Strutiusnak sem megfelelő betűkészlete nem volt, sem ő maga ilyet metszeni nem tudott, Sylvesternek és Nádasdynak arra az elhatározásra kellett jutnia, hogy kész matricákat vásárolnak, amelyből idehaza a kívánt betűmennyiséget kiöntetik, s ha szükséges, a kifogyott betűket utána öntéssel pótolni is tudják.

Miért esett a választás éppen egy gótikus betűfajta alá tartozó bastardára, azt Fitz József és az ő nyomán mások is azzal próbálták indokolni, hogy „az ősnymodászok akkor még hatékony elve szerint” latin betűvel csak latin klasszikusokat és olasz műveket szedtek, míg a többi vulgáris nyelvben a gót típus járt. ⁵⁴ Erre azonban eleven cáfolattal szolgál az a tény, hogy amióta egyáltalán nyomtatott magyar könyv megjelent (Komjáti: *Pál leveleinek fordítása*, 1533), sem az 1530-as, sem az 1540-es években magyar nyelvű munkát nem nyomtattak gót betűvel. ⁵⁵ Egyetlen kivétel: Sylvester *Új Testamentuma*. Ehhez sem az ősnymodászok hatékony elve miatt választottak gótikus betűfajta alá, hanem sokkal gyakorlatibb követelmények kényszeréből, mert az 1530-as években a kurzív és antikva típusokból még sokszor hiányoztak azok a betűk, amelyek a magyar hangjelölésben igen gyakoriak (pl. *k, ő, ű, lž, z* stb.), míg a gót típusban ezek megvoltak. Ha csak nem akartak keverék típusal dolgozni, tanácsosabbnak látszott a gót betűk választása. Ennek bővebb jelkészlete kevesebb nehézséget ígért a magyar hangok jelölésében, s azt a reményt is táplálhatta, hogy Strutius ezzel talán könnyebben boldogul. Sylvestert tehát helyesírási rendszere kényszerítette arra, hogy elfogadjon a gót típust. Ő sem lehetett jobb véleménnyel e betűről, mint Abádi Benedek, aki bizony meghökkent, mikor meglátta, s az *Új Testamentumhoz* fűzött utószavában nem győzött mentegetőzni azért, hogy a könyv

⁵⁴ FITZ JÓZSEF: A régi nyomdák gazdálkodása. Magyarságtudomány, 1943. évf. 193—194.

⁵⁵ Legfeljebb egyes betűket kölcsönöztek gót típusból, de amint az antikva típusok is kiegészültek a vulgáris nyelvek hangjelöléséhez szükséges betűkkel, a gót típusból való betűkölcsönzések is eltűnnek a magyar könyvekből. — Sylvester *Új Testamentumán* kívül később is csak egyetlen német betűvel nyomtatott magyar nyelvű könyv jelent meg: *Poncianus históriája*, 1573-ban, Bécsben (RMK. I. 92.).

„nem igen szip betűvel” készült. Bizonyára tudta, hogy az olvasók sem fogadják szívesen magyar nyelvű könyvben a gót betűt.

Az irodalomban Sylvester *Űj Testamentum*ának betűtípusát általában frakturának szokták nevezni. Ez a betű azonban nem fraktur — amint ezt már Szentkuty Pál is megállapította —, hanem a batárd gothique (bastard) betűk családjába tartozik.⁵⁷ Mindkét típus, a bastard is, meg a fraktur is gótikus eredetű, csakhogy a bastard kevésbé tuskés formáival és egyszerűbb vonalvezetésével némileg közeledik az antikvához, a fraktur pedig (amely az 1513—24 közötti években alakult ki) éppen ellenkezőleg, erősen szálkás, árnyalt, hajlított és kacskaringókkal díszített, tört vonalú betűképével még jobban eltávolodik az antikyától, mint alapjául szolgáló őse, a gót típus.

Az *Űj Testamentum* betűinek matricáit alighanem Bécsben vásárolták, de hogy a betű milyen eredetű, hol használták először, annak még nem sikerült nyomára akadnunk. Strutiust még gyanúsítanunk sem lehet avval, hogy ezt a típust esetleg ő metszette, s a *Grammatica* kinyomtatása netán azért húzódtott olyan sokáig, mert a betűk elkészítésével volt elfoglalva. Nem, Strutius ezúttal is hű maradt önmagához. A készlethez egyetlen betűt sem metszett. A magyar hanegjelöléshez szükséges speciális ékezetes és egyéb betűket részben ugyanolyan kiegészítő módszerekkel és eszközökkel teremtette elő, mint a *Grammatica*cában. De ez esetben, minthogy a matricák rendelkezésre álltak, azt is megtette, hogy egyes ékezeteket (pl. vízszintes vonal, egyszerű vessző a betű felett — ilyen az *ā, ēz, ġ, ĺ, ű, t*) belekarcolt a matricába. Azért mondjuk, hogy belekarcolta a matricába, mert ezek az ékezetek élesen megkülönböztethetők a típus eredeti ékezetes betűitől. Amíg ugyanis a Strutius által matricába karcolt ékezetek hajszálvékony vonalkák, legtöbbször még csak nem is árnyaltak, addig az eredeti ékezetes betűkön (pl. *ñ*) az ékezet rajzban is, vastagságban is megegyezik a betű rajzával és vastagságával.⁵⁷

Ékezetes betűk előállításának ehhez a kiegészítő eljárásához azért is nyugodtan folyamodhatott, mert semmiféle nagyobb hátránya nem származott belőle. Ha pl. valamely betű egyetlen matricájába ékezetet karcolt, s ugyanebből a betűből ékezet nélkülire volt szükséges, mint-hogy a kiöntött betűket amúgyis egyengetnie kellett, eközben egyetlen reszelővonással eltávolíthatta róla az ékezetet.

Baj csak akkor volt, ha ugyanannak a betűnek többféle ékezetes változatára volt szüksége. Néha még ilyenkor is tudott magán segíteni, ha az ékezetet könnyű szerrel át lehetett alakítani. Így készített pl. az *ā*-ból *ā-t*, oly módon hogy a vízszintes vonalkát középen kireszelte.

⁵⁶ SZENTKUTY PÁL: Régi hazai nyomdák mintakönyvei. Bp. 1940. 25.

⁵⁷ Strutiúsnek ezek az ékezetek egyöntetűek, nem dülöngélnek, legföljebb olykor kicseréltak. Éppen ezért nem lehetnek fölé szedett jelek, hanem a matricákba karcolt ékezetek.

Nem volt ilyen egyszerű dolga az *e* változataival. Ebből öt féle kellett: *e*, *e*, *é*, *ë*, *è*. Ezeknél már csak alá és fölé szedéssel tudott magán segíteni, mert ékezetes *e* egyáltalán nem volt az eredeti garnitúrában. Ugyanezt az eljárást követte az *i*, *ï*, *ó*, valamint a diftongust feloldó *ï*, *ö*, *ü* és a *ji* és *ij* hangok jelölésében is.

Nyilvánvaló, hogy ilyen időtrabló eljárással az *Új Testamentum* kinyomtatása nem haladhatott kellő ütemben. De lehettek egyéb nehézségek is. A szöveg helyesírása a C ívtől kezdve, egyre romlott s csak később, az I. 57. levele után (P-ív) javult ismét meg. Ennek oka az lehetett, hogy a műhely nem eléggé gondosan hajtotta végre a korrigálást: Részben azért, nehogy további késedelmeskedéssel vádolják, részben talán azért is, mert a rengeteg alá és fölé szedéshez kevés volt a speciális jelkészlete. Érthető, hogy az ebből származó sűrűlódások Sylvestert egyre jobban elkészerítették, hiszen látnia kellett, hogy Strutius munkamódszerével az *Új Testamentum* nyomtatása hosszú évekre elhúzódhat. Végül Nádasdynak is elfogyott a türelme a Strutius ellen évek óta felgyülemelő panaszok miatt. Így került sor arra, hogy talán Dévai Bíró Mátyás közvetítésével Abádi Benedeket hívták meg a nyomda művezetőjének. Abádi a 30-as években Krakóban dolgozott Vitor Jeromos nyomdájában. Innen ismerhette őt Dévai is. Sárvárra alighanem 1540 elején érkezett s ekkor vehette át a munkát, amellyel az év végére el is készült, Strutiustól.

Abádi a nyomdai munkálatokról és abban saját szerepéről a kiadvány végén eképpen nyilatkozott: „hogy meg értsed ez könyvet nem én kezdettem el, hanem más, kit az jó ur sok ideig, nagy költséggel itt tartott. És mikoron el kísén hozzá fogott volna, és látták volna hogy az nehezen írhetné vígit, úgy hivata engemet hozzája, hogy ez mennél hamarább az keresztyéneknek kezekbe juthatna. Mikoron azért láttam volna az betűt, hogy nagy kísedelem nélkül nem mívelhetni véle, mint hamarsággal lelete ugyan azon betűt meg igazíjtám, egy nihányat hozzá csinálván, hogy szapora lenne az dolog, és hamarabb vígit írhetnők. Mert jobbnak tetszék, hogy ez könyü hamar ki kelhetne, no ha nem igen szíp betűvel volna, hogy nem mint szíp betűre erőköd-nink nagy kísedelemvel...”⁵⁸

Kérdés most már, mennyi része volt Abádinak a munka kinyomtatásában, mit igazított a betűkön, milyen új betűket metszett és melyik ívnél vette át a nyomtatást Strutiustól.

Mindezek kibogozásához az első fogózót a könyvben található iniciálék szolgáltatták. Feltűnő volt ugyanis, hogy az I. rész 57. leveléig (P-ív) csupán fraktur díszítésű, keret nélküli iniciálé található; az 57. levéltől kezdve viszont képekkel díszített antikva iniciálék szorítják ki fokozatosan amazokat. Az I. rész 127. levelétől — a II. rész végén található egyetlen kivételt nem számítva — már csak an-

⁵⁸ Új Testamentum, II. rész. 181b (számozatlan) lapján.

tíkva iniciálék fordulnak elő a könyvben. Ismerve Abádi ellenszenvét a gótikus típusú betűkkel szemben, nem volt indokolatlan az a gyanunk, hogy az iniciálék megváltoztatásában az ő kezét keressük. Ugyanilyen feltűnő volt az is, hogy a *Grammatica* apró kurzívájával szedett margináliák (az ószövegség megfelelő részeire vonatkozó utalások) a 39. levéltől kezdve megszakadnak. Sylvester ezeket csak nyomós okok miatt hagyhatta el, hiszen azok az újtestamentum szövegének szerves tartozékai. A kurzívával szedett ószövegségi utalások elmaradása is azt bizonyítja, hogy ez a betűkészslet Strutius tulajdona volt, melyet ő, leváltása után, nem adott át Abádinak, s ez lehetett az oka a margináliák elhagyásának.

A 39—57. levélen a szedésben s a helyesírásban még jelentősebb változást nem észlelhetünk. Ilyenek csak később figyelhetők meg. S ennek az a magyarázata, hogy az *Új Testamentum* szedése s nyomása aközben is folytatódott, míg Abádi az egyes betűk „megigazításával” és néhány újnak kimetszésével el nem készült. Ez pedig abban a sorrendben történt, hogy melyik betűre milyen sűrűn volt szükség a szedésben. A legtöbb idővesztéséget addig az alá- és fölészedett *e* jelek okozták, ezek közül is a leggyakrabban előforduló alul farkas *e*. Abádi új *e* betűt készített, egy betűpálcikára öntve ki betűt és ékezetet. Az ő *e*-je erősen jobbra hajlított szárával és vastag horgas ékezetével élesen elüt Strutiusétól. Abádinak ez a betűje először következetesen a T-ív verzojának lapjain (74b, 75a, 76b, 77a) fordul elő, viszont az ív rektóján (74a, 75b, 76a, 77b) még alá szedett *e*-ket találunk. Míg aztán az *a* ívtől (94. levél) kezdve végképpen eltűnik a szedésből a Strutius-féle alá szedett *e*. Ugyanezek az íveken bukkanunk rá Abádi új metszésű *e*-jére és *ē*-jére is. Sőt Strutius hajszálekezetes *g*, *h* stb. jelei mellett feltűnnek már Abádi „megigazított” betűi is. (Ez utóbbiak fölött a vessző vastagabb és nem érintkezik a betű fejével.) Nem új metszésű betűk ezek, mert rajzuk teljesen azonos az eredeti ékezet nélküli betűkével. Abádi nyilván az eredeti matricán igazította ki a betűk ékezetét. Strutius és Abádi *g*-je és *h*-je mindvégig vegyesen fordul elő az újtestamentum szövegében.

„Hogy szaporább lenne az dolog”, azaz a szedés, készített Abádi ligaturákat is. A minduntalan előforduló *az* és *lt* betűpárt megcsinálta egy pálcikára öntve is. Ezek a ligaturák a Z-íven (90. levél) kerülnek elének először. Jellemzőjük, hogy az *az* betűpár fölül érintkezik egymással, s a *z* nagyobb fejű, zömökebb és kevésbé dől, mint az eredeti típusé, az *l* pedig vastagabb és a nyaka sem vékonyodik el s az *l* is, *t* is hosszabb, mint a típus eredeti betűi.

Megfigyeléseink szerint Abádi tehát az I. rész 41—57. levelének nyomtatása közben vehette át a munkát Strutiustól.⁵⁹ Van azonban

⁵⁹ A Z ív szedéséig Abádi kb. elkészült a betűk „megigazításával” s az újak metszésével és kiöntésével.

a műben az I. 57. levél előtt is két helyen olyan szedés, melyben már az Abádi-féle betűk és ligaturák előfordulnak. Az első, a címlevél után következő négy számozatlan levél, amelyen Sylvesternek Ferdinánd király fiaihoz intézett latin nyelvű ajánlása, a „Próféták által szólt rígen. . .” kezdetű verse és Máté evangélista rövid életrajza olvasható. A latin ajánlás végén álló 1541. évszámából, s Sylvester 1540 végén és 1541 elején Nádasdynak írt leveleiből kétségtelen, hogy ezt az ívet már az egész mű befejezése után, 1541 januárjában nyomtatták.⁶⁰ Így érthető, hogy ezen — a címlevél és a második számozott levél közé iktatott — íven, tehát a könyv legelején, miért találkozzunk már Abádi betűvel és antikva iniciálékkal.

A másik hely a K-ív első két levele (I. rész 37—38. levél), amelyet legalább is a fennmaradt példányok többségéből kivágtak és új szedéssel pótoltak. Erre az új szedésre pedig akkor került sor, amikor már az Abádi-féle betűk elkészültek. Miért kellett ezt a két levelet újra szedetni? Az okot csak találgathatjuk, de bizonyosat mondani nem tudunk. A régi és az újra szedett szöveg összehasonlítása alapján (l. a Függelék 2. pontját) — annak ellenére, hogy a régi szöveg a könyv leggondatlanabb helyesírású részében található és sajtóhibák is akadnak benne — nem fedeztünk fel abban olyan döntő szövegbeli hibát, amely Abádit és Sylvestert arra kényszerítette volna, hogy e két levelet újra nyomassa. Bizonyára nem a helyesírásbeli hanyagságok miatt tették ezt, mert akkor a P-ív előtt akár húsz levelet is újra szedhettek volna. Nem nyomdai okokból kellett az említett két levelet pótolni s ezt a véleményünket támogatja az a körülmény is, hogy a példányok egy részében megmaradt a régi szedés. A kész ívek egy része tárolás közben megrongálódhatott (nedvesség, egérrágás stb.) s ez volt az oka annak, hogy nem is a teljes ívet, csak éppen két levelet a példányok egy részében új szedéssel pótoltak.

A K-ív e két levelének szedés-változata felveti általában a Sylvester-féle *Új Testamentum* nyomás-variánsainak problémáját.

Ismeretes volt eddig is, hogy a „Próféták által szólt rígen. . .” kezdetű disztichon a ránk maradt kötetekben kétféle helyzetben fordul elő. A példányok egy részében a címlevél és a második számozott levél közé utólag iktatott ív 3. levelének verzóján, közvetlenül a latin ajánlást követő lapon olvasható. Ezekben a példányokban a 4. levél rektója üres. Más példányokban pedig a latin ajánlást követő lap üres és az említett vers a közbe iktatott ív 4. számozatlan levelének rektóján található. A két különböző lapon olvasható versszöveget vizsgálva kiderült, hogy azokat egymástól eltérő szedésről nyomták. Minthogy azonban a vers önmagában való újrasedését a két szöveg közötti eltérések kellőképpen nem indokolták, átvizsgáltuk az egész közbe iktatott ívet. Ennek eredményeképpen megállapítható volt, hogy a

⁶⁰ ItK. 1893. évf. 91.

„Próféták által szólt rígen. . .” kezdetű vers kétféle elhelyezésének megfelelően, a címlap és a második számozott levél közé iktatott *teljes ív* az ismert példányokban kétféle szedésben maradt ránk. Lényeges eltérés azonban az ezen íven szereplő latin nyelvű ajánlás és Máté evangélista életrajzának kétféle szedése között sincs. Ezúttal is azzal a feltevessel kell tehát számolnunk, hogy ennek az ívnek a levonataiból is tárolás közben tönkre ment bizonyos mennyiség, amit később újrányomással kellett pótolni.

E közbe iktatott ív szedésének két változata alapján Sylvester *Új Testamentumának* „A” és „B” variánsát különböztethetjük meg. (E két főváltozat eltéréseit részletesen a Függelék 1. pontjában állítottuk össze.) Azért említettünk főváltozatot, mert aszerint, hogy az „A”, illetőleg „B” változatban a K-ív I—2. levele Strutius vagy Ábádi szedésében fordul elő, a variánsok két újabb alsopontra oszthatók. De az egyes példányok között még ezen kívül is igen sok apró eltérés mutatkozik (pl. a levél-számozás, vagy egy-egy őrszó téves, hiányos, vagy helyes feltüntetésében), s így további jelentéktelenebb variánsokat is fel lehet sorolni.⁶¹ Kérdés, hogy a két főváltozat közül melyik tekintendő eredetibbnek? Faksimile-kiadásunk szempontjából sem közömbös, hogy van-e alap-példánynak tekinthető a variánsok között?

A közbeiktatott ív szedése azokban a példányokban, amelyekben a „Próféták által szólt rígen. . .” kezdetű vers ezen ív 3. levelének verzóján található, általában korrektebb s főként a magyar szövegrészek helyesírása gondosabb. Ebből arra következtethetnénk, hogy ez az utóbb készült, újraszedett szöveg. De mint fentebb már utaltunk rá, az újraszedés korántsem a helyesírási és sajtóhibák kijavításának szándékából, hanem a valamely oknál fogva tönkre ment ívek pótlásának kényszeréből keletkezett. Így tehát valószínűbb, hogy a pótlás sürgős végrehajtása közben a szedést és korrigálást kapkodva, gondatlanabban végezték. Ezesetben pedig nem a hanyagabb szedés a korábbi és a jobb a későbbi, hanem éppen fordítva: a régebbi pontosabb, s a sebtiben összeütött hibás az újabb. Az *Új Testamentum* példányai közül „A” változatnak tehát azt tekintjük, amelyben a közbeiktatott ív szedése gondosabb és hihetően a régebbi is.

Hogyan oszlik meg az „A” és „B” változatok száma a jelenleg ismert példányok között? Szabó Károly (RMK. I. 15.) 1879-ben

⁶¹ „A” változat, melyben az I. 37—38. lap *régi szedés*: az Akadémiai Könyvtár 1. példánya.

„A” változat, melyben az I. 37—38. lap *új szedés*: OSzK. Mossóczy-példánya és az Akadémiai Könyvtár 2. példánya.

„B” változat, melyben az I. 37—38. lap *régi szedés*: a Kolozsvári Unitárius Kollégium 1. példánya.

„B” változat, melyben az I. 37—38. lap *új szedés*: OSzK. Todoroszku-példánya.

Egyéb eltéréseket az *Új Testamentum* öt példányának egybevetése alapján a Függelék 3. részében állítottuk össze.

a műnek 25 létező példányát említi. Ma, Borsa Gedeon és Dörnyei Sándor adatgyűjtése nyomán, amelyet szívesek voltak rendelkezésemre bocsátani, 18 példányról van közelebbi tudomásunk.⁶² Ezek közül *három* az „A” változatot, *hét* pedig a „B” változatot őrizte meg. A többi olyan csonkolt példány, amelyben a közbeiktatott ív nem maradt fenn. Borsa és Dörnyei variáns-összevetéséből tehát az állapítható meg, hogy az „A” változat a ritkább. A *három* „A” változat közül *egy* az Országos Széchényi Könyvtárban (Mossóczy-példány), *kettő* pedig a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában (I. példány jelzete: RMír. Qu. 217., 2. példány jelzete: RMír. 414 I—II.) van. A *hét* „B” változat az alábbi könyvtárak között oszlik meg: Országos Széchényi Könyvtár (Todoroszku-példány); Ráday Könyvtár; Gyöngyösi Tudományos Könyvtár; Keszthelyi Helikon Könyvtár; Szarvasi Vajda Péter gimnázium könyvtára; Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtára; bécsi National Bibliothek.⁶³

Hasonmás-kiadásunkhoz természetesen az „A” változat szolgált alapul: az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött ún. Mossóczy-példány. A hazai könyvtárakban található „A” és „B” változat összesen 12 példánya közül azonban teljesen hibátlan egy sincs, úgyhogy a fakszimilét egyetlen példányról elkészíttetni nem lehetett. Az OSzK Mossóczy-példánya címlap híján teljes ugyan, mégis a helyenként túl halvány nyomás, az olvashatatlanságig áthúzott szövegrészek és egyéb apró fogyatékoságok miatt kiadványunkhoz fel kellett használnunk a tisztább Todoroszku-példányt is. Ez utóbbiból való a következő lapok hasonmása: I. rész: címlap, 4a, 4b, 8b, 9a, 12b, 13a, 22a, 23b, 24a, 24b, 42a, 43a, 45a, 59b, 62a, 85a, 88a, 102b, 103b, 106b, 108a, 108b, 109a, 109b, 110b, 112a, 117a, 117b, 118a, 133a, 134a, 135b, 136a, II. rész: 15a, 28b, 29a, 44a, 69a, 70a, 71a, 88b, 102a, 118b, 122b, 134b, 139a, 148a. A Todoroszku-példányból vett lapokon mindössze három ízben találtunk eltérést a Mossóczy-példánytól. Az I. rész 23b lapján a 21. sorhoz tartozó lapszéli jegyzet: „Exo. 20. Deut. 5.”, valamint a 24a lap 3. sorához tartozó: „Efa. 29.” lapszéli jegyzet a Mossóczy-példányból hiányzik. A II. rész 134b lapján pedig a Mossóczy-példányban *E* helyett tévesen *D* iniciálé van.⁶⁴ A felsorolt többi lap szedése azonban mindkét példányban betűről betűre megegyezik.

⁶² Ismeretes ugyan, hogy a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban, a British Museum könyvtárában és újabban még néhány más külföldi könyvtárban is található példány belőle, de ezeket eddig ellenőrizni nem sikerült.

⁶³ A többi nyolc csonka példány, amelyben a közbeiktatott ív nem maradt fenn, a következő könyvtárak között oszlik meg: Budapesti Egyetemi Könyvtár; MT. Akadémia Könyvtára 3. példány; Tiszavidéki Ref. Egyházkerület Nagykönyvtára Debrecen; Tiszavidéki Ref. Egyházkerület Sárospataki Nagykönyvtára; Kolozsvári Unitárius Kollégium 2—4. példány; Kolozsvári Egyetemi Könyvtár.

⁶⁴ Meg kell jegyeznünk, hogy a három „A” változat közül csak a Mossóczy-példányban van meg e három eltérés, a másik két „A” változatban a lapszéli jegyzetek nem hiányoznak és az iniciálé is helyesen: E.

Az *Új Testamentum* betűi, szedése és nyomása aligha kelthetett vonzó hatást a korabeli olvasóban. E nem éppen tetszetős külsőt azonban lényegesen enyhítette a könyv feltűnően gazdag képanyaga, rajzos iniciáléi és egyéb díszei. A kötet tartalmát több mint száz illusztráció szemlélteti. Ezek közül egyik-másik többször ismétlődik. A metszetek és képek ugyan művészi színvonal, kompozíció és kivitel szempontjából eléggé különbözőek, de a többségükben sikerültebb alkotások mégis jól díszítik a könyvet. A címlap-keret és az utolsó lapon elhelyezett Nádasdy Tamás és felesége, Kanizsai Orsolya egyesített címere finom kivitelét tekintve alighanem Bécsben készült. Az envagelistákat ábrázoló, valamint a négy evangéliumot illusztráló metszetek I. S. mesterjegyet használó fametsző alkotásai. Az I. S. monogram mögött Soltész Zoltánné alapos vizsgálódása nyomán Strutius mestert sejtethjük, aki ugyan a betűmetszéshez nem értett, de fametszőnek nem volt ügyetlen.⁶⁵ Bizonyos azonban, hogy Strutiusnál gyakorlatlanabb kéz is készített képeket az Apostolok cselekedeteinek és a Jelenések könyvének illusztrálására. Nem lehetetlen, hogy ezeknek a kezdetlegesebb képeknek, iniciáléknak fába metszője Sylvester vagy Abádi volt. Sylvesterről tudjuk, hogy szabad idejében képeket is festett.⁶⁶ Ha az *Új Testamentumot* díszítő képanyag színvonala nem is egyenletes, első idehaza nyomtatott magyar nyelvű könyvünk mégis a leggazdagabban illusztrált XVI. századi nyomtatványunk.

⁶⁵ A metszetek értékelését l. részletesebben SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ idézett tanulmányában.

⁶⁶ ItK. 1893. évf. 92.

FÜGGELÉK

1. Az „A” és „B” változat

Az Új Testamentum címlevele és második számozott levele közé iktatott ív szedésének eltérései:

„A” változat

„B” változat

1. számozatlan lapon :

A cím 1. sorában a REGIAE szó utolsó E betűjének alsó szára villás.

A REGIAE szóban az első E alsó szára villás.

A szöveg 8. sor: pene
10. sor: pete
12. sor: diuino
14. sor: licen-
15. sor: quę
16. sor: pene
atque
poffet

penę
pete-
diuino
licen
quę
penę
atque
poffet.

2. számozatlan lapon :

A szöveg 1. sor: feruiretque
25. sor: teltamęti
26. sor: patria in

feruiretque
teltamęti
patria / in

3. számozatlan lapon :

A szöveg 3. sor: Carolo
4. sor: Cęfari

Ca-
rolo Cęfari

6. sor: fane	fanè
7. sor: maxime	maximè
9. sor: ingeniorū	ingeniorum
11. sor: Aperte	Apertè
18. sor: Porro	Porro
21. sor: audi-	audi
24. sor: Domi	Domi-
26. sor: to	to-
27. sor: affidue ver	affidue ver-
órszó: fāri	fari

4. számozatlan lapon :

A szöveg	1. sor: p̄recationibufque	precationibufque
	3. sor: Postremo quod	Postremò quòd
	4. sor: patria / nec	patria / neque
	Op-	Op
	5. sor: fane	fanè
	6. sor: no-	no
	7. sor: quod	quòd
	10. sor: quod	quòd
	20. sor: atque	atque
	auto-	auto
	21. sor: noftre	noftre

5. számozatlan lapon :

A szöveg	1. sor: infirmos	infirmòs
	6. sor: deus / cuius	Deus /
	7. sor: nomen	cuius nomen
	8. sor: 1.5.4 l.	1.5.4l.

6. számozatlan lapon :

„Az magyar nipek. . .” szóλό
dísztihon következik.

Ez a lap üres, a dísztihon
a következő 7. számozat-
lan lapon olvasható.

A cím	1. sor: NIPNEK:	NIPNEK
A szöveg	7. sor: tîghed	tighed
	11. sor: vígre Diākul	vigre diakul
	13. sor: nelwīn	nelwin
	14. sor: newīt	newit
	15. sor: kincz	kincz /
	17. sor: iβel	iβel
	19. sor: illetet	illetet
	22. sor: tīg	tig

23. sor: Tighedet
Az aláírásban: Janos

Tighedet
Jan:s

7. számozatlan lapon:

Ez a lap üres.

Ezen a lapon olvasható „Az
magar nipnek...” szöveg disz-
tíhon a fenti eltérésekkel.

8. számozatlan lapon :

Mindkét változatban a „Szent
Mathe íleté”-nek szövege ta-
lálható.

A szöveg 4. sor: azokirt /
5. sor: kereβtēn
7. sor: Mathe
10. sor: Mathērul
11. sor: minapoñ
talāluāñ
13. sor: Romai
kereβtēn
14. sor: nihāñ
17. sor: Ro-

azokirt
kereβten
Mathe
Matherul
mi napoñ
talaluāñ
Romāi
kereβten
nihāñ
Ro

A két szedés között a felsoroltakon kívül még rengeteg apró tipográfiai eltérést sorolhatnánk fel, mint pl. a 8. számozatlan lapon a 12. sor „hog” szavában a *g* fölött levő az „A” változat szedésében a *g* betű fölött rövid vessző van, amely nem érintkezik a *g* fejével, a „B” változatban viszont a vékony hosszú vessző belefut a *g* fejébe. De ugyanígy lépten-nyomon eltéréseket észlelhetünk a két szedés között a szóközök nagysága, a vesszőként használt jobbra dülő ferde vonal hossza és szavak közötti elhelyezkedése tekintetében.

2. Az Új Testamentum I. része 37–38. levelének kétféle szedése

Eredeti szedés:
(Strutius)

Új szedés:
(Abádi)

37a lap.

A kétféle szedésben az élőfejek nem azonos metszésűek. A kötetben ugyanis valamennyi élőfej és a bibliai szöveg részeinek számozása fametszésű szavakból és nem egyes betűjelekből van összeállítva. Az I. 37a lap eredeti szedésében az élőfej azonos metszésű az I. 9a lapon

is használt élőfej szavaival. Az új szedésben a „Bent Mathe irasa Berint” szövegű élőfej is új metszés. Szavaiból csak a „Mathe” név fordul elő még egyszer az utoljára szedett s a címlevél után iktatott iv 8. számozatlan lapján a „Szent Mathe ilete” címben.

1. sor:	iften-	iften
2. sor:	Bekire	Békire
	elkezik	elkeBik
	irafu	irafu-
3. sor:	Bentfigűek	Bentfigűek
	kaporból /	kaporból
4. sor:	kőminből	kőminből
	megaggatok	meg aggatok
	elhattátok azokat /	el hattátok azokat
5. sor:	tőruínek	tőruinnek
6. sor:	megkel	meg kel
7. sor:	elhagné	el hágni
	kiBű	ki Bű
8. sor:	teuít	teuit
	elhelitek	el hélitek
9. sor:	megmoffatok	meg moffátok
	pohárnak /	pohárnak
12. sor:	felít	felit
14. sor:	ollatinok	ollatinok
	megfeijrűtett	meg feijrűtett
15. sor:	tecézenek	tetézenek
17. sor:	tecézetek	tetézetek
	tellefek	tellefek
18. sor:	hamiffagual.	hamiffagual.
19. sor:	Bentfigűek	Bentfigűek
	koporfoit	koporfoit
	ippűtitek /	ippűtitek
20. sor:	ikeűtitek	ikeűtitek
21. sor:	ideiben	ideiben
24. sor:	megöltik	meg öltik
	Tölczitekbe	Tölczitek be
25. sor:	eleiteknek	eleiteknek
	fiái	fiái
26. sor:	kippenn	kippenn
	tauoztathattátokel	tauoztathattátok el
	Annakokäirt	Annakokairt
27. sor:	en profetäkot /	ime profetäkot /
	bölczeket	bölczeket /
	iráfudokotboczätok	iráfudokot boczätok
	tűhozzätok	tű hozzätok

Az eredeti szedésben az „Euangelium” előfej azonos metszésű azzal, amely először az I. 2a lapon fordul elő; az új szedésben használt előfej viszont csak ezen a helyen szerepel a kötetben, tehát új metszés.

1. sor: megöltök	meg öltök
3. sor: fogiatok üldözni	fogiätok üldozni (!)
4. sor: vir	vir
kiontatott	ki ontatott
Abel-	Abel
6. sor: templumnak	templomnak
ölitek meg	ölitek meg
8. sor: megölnöd	meg ölnöd
profetákat	profetákat
megkövezed	meg kövezed
10. sor: fiaidat	fiaidat
güytennem	güytennem
mikippenn	mikippeñ
fuk	fük
12. sor: tikel	tik el
latni	lätni
13. sor: vanna	vtanna

Az eredeti szedésben a „Hußöñnegedik” riß”-ből a „Hußöñnegedik” itt fordul elő először, majd ismétlődik az I. 122b. lapon. A „riß” szó ebben a metszésben, de még ép állapotban az I. 22a lapon kerül elének első ízben. Az I két helyen kicsorbítva és a § jobbra visszahajló alsó szára letörve először az I. 30b lapon szerepel. Később is használták: az I. 75a lapon. — A „Hußöñnegedik riß” az új szedésben három metszetrészletből van összeállítva. A „Hußön” azonos metszésű az I. 39b lapon a „Hußöñödödik” szóban először használt szórésszel, a „negedik” pedig az I. 22a lapon levő „Tijeñnegedik” címszó megfelelő tagjával azonos metszésű. A „riß” viszont azzal a metszéssel azonos, amelyet az I. 182a lapon alkalmaztak először.

17. sor: mikoronn	mikoroñ
kiment	ki ment
18. sor: templum	templom
21. sor: megmutatnäk	meg mutatnäk
25. sor: leült	le ült
27. sor: eliö-	el iö
Órszó: ui	uisednek

Az eredeti szedésben ugyanazon metszésű élőfejet használták, mint amellyel először az I. 14a lapon találkozunk. Az új szedésben viszont azt az élőfejet alkalmazták, amely első ízben az I. 11a lapon fordul elő.

1. sor: eluighezifinek feleluinn	el uighezifinek feleluin
2. sor: Meglällätok	Meg lällätok
3. sor: eliünni En	el iüni En
4. sor: elhitetnek kediglenn	el hitetnek kedigleñ
5. sor: hirëit rayta.	hireit rayta
7. sor: Feltamad	Fel tamad
8. sor: döghalälök	dög halälök
10. sor: Akkoronn tütököt /	Akkoroñ tütököt
11. sor: megölnek	meg ölnek
12. sor: megbotränkoznak	meg botränkoznak
13. sor: hamifs	hamiff
14. sor: elhitetnek hogmiuel elbüüül	el hitetnek hög miuel el büüül
15. sor: meghideghül	meg hideghül
16. sor: diglenn megálland	digleñ meg álland
17. sor: menñ orßägnak euangeliumät	menñorßägnak euangeliomät
18. sor: tanubizonfäghul akko	tanubizonfägul akkoroñ
19. sor: ronn iü elüighezis.	iü el vighizis.
20. sor: mikoronn latangätok helen	mikoroñ lätängätok helen
21. sor: megmondattatott	meg mondattatott
22. sor: erczemeg. Akkoronn orßägban	érceze meg. Akkoroñ orßägban
24. sor: feluegen	fel vegeñ
25. sor: feluege kediglenn azok-	fel vege kedigleñ azok

26. sor:  optatnak.

 optatnak

27. sor: f 

fe

38b lap :

Az  l fej az eredeti szedésben azonos azzal, amely az I. 4b lapon szerepel először ; az új szedésben viszont új metszés, amely csak itt fordul elő.

2. sor: �s	es
4. sor: maradhatnameg megr�uid�jtetnek az na	maradhatna meg meg r�uid�jtetnek az
5. sor: pok mondang�	napok mond�ng�
6. sor: Christus hamifs	vaɡon az Christus hamiff
7. sor: hamifs t�madnakfel ielensigheket �s	hamiff t�madnak fel ielensigheket / �s
8. sor: ti�nek v�la�tottak tiuel-	ti�nek vala�tottak tiuel
9. sor: megmondottam	meg mondottam
10. sor: mondang�k	mond�ng�k
11. sor: mondang�k	mond�ng�k
12. sor: mikippenn felt�mad	mikippe�n fel t�mad
13. sor: megtec�zik akkippenn ember-	meg tet�zik akkippe�n ember
14. sir: eli�uife l�nd	el i�uife lend
15. sor: kedigle�n fa�arga-	kedigle�n fa�arga
16. sor: megfetit�l	meg fet�t�l
17. sor: lehullanak men�nek-	le hullanak men�nek
18. sor: er�i megindultatnak Akkoronn megtec�zik	erei meg indultatnak akkoro�n meg tet�zik
20. sor: megl�tt�k	meg l�tt�k
23. sor: v�lazott	v�la�tott

25. sor:	Mikoronn immārañ	Mikoroñ immārāñ
26. sor:	kileuelezik immārañ	ki leuelezik immārāñ
27. sor:	Ezenkippenn mikoronn	Ezenkippeñ mikoroñ

Az egy-egy levélre eső bibliai szöveget kilenc soronként szakaszokra osztó lapszéli betűjelek az I. 2b laptól kezdve az I. 29a lapig úgy helyezkednek el, hogy az *a*, *b*, *c* betűk mindig a levél verzóján a szövegtől jobbra, a gerinc felőli oldalon, a *d*, *e*, *f* betűk pedig minden levél rektóján a szövegtől balra, ugyancsak a gerinc felőli oldalon találhatók. Az I. 29a laptól az I. 36b lapig megfordítva, a rektón vannak az *a*, *b*, *c* és a verzón a *d*, *e*, *f* betűk. Az I. 37. levélen az eredeti szedésben a rektón is és a verzón is *a*, *b*, *c* a betűjelzés, az I. 38. levélen pedig a rektón és verzón egyformán *d*, *e*, *f*. Az új szedésben viszont az I. 37. levél rektóján *d*, *e*, *f* a verzóján *a*, *b*, *c*, az I. 38. levélen viszont a rektón és verzón egyformán *d*, *e*, *f* betűket találunk. Itt jegyezzük meg, hogy az I. 70. levélig a betűjelzések még többször csereberélődnek. Az I. 70. levéltől kezdve mindvégig következetes a betűjelek elhelyezése azaz minden levél verzóján *a*, *b*, *c*, és minden levél rektóján *d*, *e*, *f*. — Az őrszokat Stritius minden lap alján a sor végére zárta, Abádi viszont az I. 90. levéltől (Z iv) mindig beljebb helyezte, ezt az eltérést az I. 37—38. levél kétféle szedésében is megtaláljuk. — Amint már az „A” és „B” változatok szedésének összehasonlítása után is jeleztük, hogy sok apró tipográfiai jellegű eltérés leírására nem tértünk ki, ugyanúgy e két levél szedésében is csak a lényeges különbségeket soroltuk fel.

3. Egyéb eltérések az Új Testamentum példányaiban

Az alábbi különbözőségeket az Új Testamentum OSzK-ban őrzött két, és a M. T. Akadémia Könyvtárában őrzött három példányának összehasonlítása alapján állítottuk össze:

I. 23b lapon a 21. sorhoz tartozó „Exo. 20.” és „Deut. 5.” margináliák az OSzK Mossóczy-példányából hiányoznak, a Todoroszku-példányban, valamint az Akadémiai Könyvtár 1. és 2. példányában megvannak. Az Akadémiai Könyvtár 3. példányából ez a rész hiányzik.

I. 24a lapon a 3. sorhoz tartozó „Efa. 29.” marginália az OSzK Mossóczy-példányából hiányzik, a Todoroszku-példányban és az Akadémiai Könyvtár 1. és 2. példányában megvan. Az Akadémiai Könyvtár 3. példányából ez a rész hiányzik.

I. 39a lapon az ívjelzés az OSzK Mossóczy-példányában és az Akadémiai Könyvtár 1. és 2. példányában: Kij; az OSzK Todoreszku-példányában viszont: K iji.

I. 48a lapon valamennyi példányban hiányzik az őrszó.

I. 60. levélszám után valamennyi példány 62-es levélszám következik, anélkül, hogy a szöveg csonka lenne. A 61. levélszámot tehát átugrották.

I. 70b lapon valamennyi példányban a részt jelző „Tižeñharmadik” szám után hiányzik a „rüb” szó.

I. 79. levélszám valamennyi példányban számcseré folytán: 97.

I. 87. levélszám az OSzK Todoreszku-példányában és az Akadémiai Könyvtár 2. példányában hibásan: 7; a többi példányban helyesen: 87.

I. 109b levélen az Es őrszó az Akadémiai Könyvtár mindhárom példányában megvan, az OSzK mindkét példányából hiányzik.

I. 119. és 121. levélszám az összes példányokban fel van cserélve.

I. 125. levélszám az OSzK Todoreszku-példányában és az Akadémiai Könyvtár 1. és 3. példányában megvan, az OSzK Mossóczy-példányából és az Akadémiai Könyvtár 2. példányából hiányzik.

I. 173. levélszám után valamennyi példányban a 175. levélszám következik anélkül, hogy a szövegben hiány volna. A szedésben átugrották a 174. számot.

I. 176a lapon az őrszó helyesen: es. Így van valamennyi példányban, kivéve az OSzK Mossóczy-példányát, amelyben az őrszó hibásan: uel.

II. 31. levélszám valamennyi példányban számcseré folytán tévesen: 13.

II. 54a lapon valamennyi példányban hiányzik az őrszó.

II. 95. levélszám az Akadémiai Könyvtár 2. példányában helyesen: 95, az OSzK mindkét példányában, valamint az Akadémiai Könyvtár I. példányában hibásan: 25. Az Akadémiai Könyvtár 3. példányából ez a levél hiányzik.

II. 110. levélszám valamennyi példányban tévesen 100-nak szedve. (Az Akadémiai Könyvtár 3. példányában ez a levél és a következők is hiányoznak.)

II. 126. levélszám valamennyi példányban számcseré folytán tévesen: 216.

II. 134b lapon az OSzK Mossóczy-példányában tévesen: D in-iálé van, a többi példányban helyesen: E.

A felsoroltakon kívül valószínűleg több más eltérés is megállapítható lesz további példányok összehasonlítása után.

4. Az Új Testamentum tartalomjegyzéke

I. rész

Sacrae Regiae, Maiestatis Ferdinandi
(latin nyelvű ajánlás)

Az magyar népnek ki ezt olvassa
(Profeták által szolt righeñ...)

Az Szent Mathe ilete	
Euangelium Szent Mathe irasa szerint (1—28. rész).....	2
Szent Marcus ilete	48
Euangelium Szent Marcus irasa szerint (1—16. rész).....	49
Szent Lukacz ilete	78
Euangelium Szent Lukacz irasa szerint (1—24. rész).....	79
Szent Janos ilete	124
Euangelium Szent Janos irasa szerint (1—24. rész)	126
Az Apostoloknak czelekedetirul valo kőñűnek értelme	160
Az Apostolok czelekedetei (1—28. rész)	162

II. rész

Az Szent Pal levelei	
Az Romabelieknek irt leuelenek értelme	1
Az szent Pál apostolnak leuele, mellet az Romabelieknek irt (1—16 rész)	4
Az Szent Pal első levelinek értelme, mellet az Corinthusbelieknek irt	22
Az szent Pálnak első leuele, mellet az Corinthusbelieknek irt (1—16. rész).....	23
Az Szent Pal masodik leuelinek értelme, mellet az Corinthusbeliek- nek irt	41

Az Szent Pálnak második levele, mellet az Corinthusbelieknek irt (1—13. rész)	42
Az Szent Pál leuelinek értelme, mellet az Galatiabelieknek irt ..	54
Az Szent Pál apostolnak levele, mellet az Galatiabelieknek irt (1—6. rész)	54
Az Szent Pál leuelinek értelme, mellet az Efesusbelieknek irt	60
Az szent Pál apostolnak levele, mellet az Efesusbelieknek irt (1—6. rész)	61
Az Szent Pál leuelinek értelme, mellet az Filippibelieknek irt ..	67
Az szent Pál apostolnak levele, mellet az Filippibelieknek irt (1—4. rész)	68
Az Szent Pál leuelinek értelme, mellet az Colosszbelieknek irt ..	72
Az szent Pál apostolnak levele, mellet az Colosszbelieknek irt (1—4. rész)	73
Az Thessalonicebelieknek irt első leuelnek értelme.....	77
Az szent Pálnak első levele, mellet az Thessalonicebelieknek irt (1—5. rész)	78
Az Thessalonicebelieknek irt második leuelnek értelme.....	81
Az szent Pálnak második levele, mellet az Thessalonicebelieknek irt (1—3. rész)	82
Az Timotheusnak irt első leuelnek értelme.....	84
Az Timotheusnak irt első leuel (1—6. rész)	85
Az Timotheusnak irt második leuelnek értelme.....	90
Az szent Pálnak második levele, mellet az Timotheusnak irt (1—4. rész)	90
Az Szent Pál leuelinek értelme, mellet az Titusnak irt	94
Szent Pal levele, mellet Titusnak irt (1—3. rész)	94
Az Filemonnak irt leuelnek értelme.....	96
Szent Pal levele, mellet Filemonnak irt	97
Az Szent Pál leuelinek értelme, mellet az Sido nipnek irt	98
Az Szent Pal levele, mellet az sidoknak irt (1—13. rész)	99
Az Szent Jakab leuelinek értelme	112
Az Szent Jakab levele (1—5. rész)	113
Az Szent Peter apostolnak első leuelinek értelme	118
Az Szent Peter apostolnak első levele (1—5. rész)	118
Az Szent Peter apostolnak második leuelinek értelme	123
Szent Peter apostolnak második levele (1—3. rész)	123
Az Szent Janos leuelinek értelme	127
Szent Janos apostolnak első levele (1—5. rész)	128
Szent János második levele	132
Szent Janosnak, szent irasbéli doketornak harmad levele	133
Az Szent Judas leuelinek értelme.....	133
Az Szent Jvdas apostolnak levele	134
Az isteni jelenisrűl valo kőűnek értelme	136

Isteni ielenisrűl valo kőűv, mell' szent Janosnak lűn, ki szent irűsbeli doctor vala (1—22. rűsz)	136
Az Szent Mathe irűsa szerint valo Euangeliumnak summűia risz szerint	158
Az Evangeliumnak risz szerint valo summűia, mell'et szent Lukűcz irt	159
Az Szent Janos irűsa szerint valo euangeliumnak risz szerint valo summűia	160
Az Apostoloknak czelekedetinek risz szerint valo summűia	161
Az ollan ighikrűl valo tanusűg, mellek nem tulaydon iegűsisben vűtetnek	162
Az nehez ighiknek Magasűgűrűl, mellek az vy testamentumban vadnak, Abc szerint	165
Az mirű szerszamokrűl, mellekrűl az szent irűsban emlekezet lisen	169
Az pinznek nemirűl, mellekuel az righiek iltenek	170
Az betegsighekrűl, mellekrűl az euangeliumban emlekezet vagon	170
Az kőűnű űomtato isteni keduet kűűnű annak, az ki ezt oluassa ..	171

EZ A FACSIMILE KIADVÁNY BUDAPESTEN 1960 ÉVBEN KÉSZÜLT AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRBAN ŐRZÖTT EREDETI PÉLDÁNYOK ALAPJÁN. A PAPIROST A DIÓSCYŐRI PAPIRGYÁR ÁLLÍTOTTA ELŐ 110 GR-OS, SÁRGÁS MERÍTETT, BORDÁZOTT FAMENTES KIVITELBEN. A NYOMTATÁSI MUNKÁLATOKAT AZ AKADÉMIAI NYOMDA, A NYOMDAKISÉRLETI ÜZEM, A ZRINYI NYOMDA KLISÉÜZEME ÉS A MINERVA KÖNYVKÖTÉSZET VÉGEZTE. A KÖTÉSTERVET SASVÁRI DEZSŐ KÉSZÍTETTE. A MŰSZAKI IRÁNYÍTÁST RADNÓTI KÁROLY VÉGEZTE. MŰSZAKI SZERKESZTŐ FARAGÓ MIHÁLY. A KIADÁSÉRT FELELŐS AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA.

135	Az újabb magyar nyelvészet története 1850-1900 között
136	Az újabb magyar nyelvészet története 1900-1920 között
137	Az újabb magyar nyelvészet története 1920-1945 között
138	Az újabb magyar nyelvészet története 1945-1970 között
139	Az újabb magyar nyelvészet története 1970-1990 között
140	Az újabb magyar nyelvészet története 1990-2000 között
141	Az újabb magyar nyelvészet története 2000-2010 között
142	Az újabb magyar nyelvészet története 2010-2020 között
143	Az újabb magyar nyelvészet története 2020-2025 között
144	Az újabb magyar nyelvészet története 2025-2030 között
145	Az újabb magyar nyelvészet története 2030-2035 között
146	Az újabb magyar nyelvészet története 2035-2040 között
147	Az újabb magyar nyelvészet története 2040-2045 között
148	Az újabb magyar nyelvészet története 2045-2050 között
149	Az újabb magyar nyelvészet története 2050-2055 között
150	Az újabb magyar nyelvészet története 2055-2060 között
151	Az újabb magyar nyelvészet története 2060-2065 között
152	Az újabb magyar nyelvészet története 2065-2070 között
153	Az újabb magyar nyelvészet története 2070-2075 között
154	Az újabb magyar nyelvészet története 2075-2080 között
155	Az újabb magyar nyelvészet története 2080-2085 között
156	Az újabb magyar nyelvészet története 2085-2090 között
157	Az újabb magyar nyelvészet története 2090-2095 között
158	Az újabb magyar nyelvészet története 2095-2100 között

AZ ÚJABB MAGYAR NYELVÉSZET TÖRTÉNETE 1990-2025 KÖZÖTT

159	Az újabb magyar nyelvészet története 1990-2000 között
160	Az újabb magyar nyelvészet története 2000-2010 között
161	Az újabb magyar nyelvészet története 2010-2020 között
162	Az újabb magyar nyelvészet története 2020-2025 között
163	Az újabb magyar nyelvészet története 2025-2030 között
164	Az újabb magyar nyelvészet története 2030-2035 között
165	Az újabb magyar nyelvészet története 2035-2040 között
166	Az újabb magyar nyelvészet története 2040-2045 között
167	Az újabb magyar nyelvészet története 2045-2050 között
168	Az újabb magyar nyelvészet története 2050-2055 között
169	Az újabb magyar nyelvészet története 2055-2060 között
170	Az újabb magyar nyelvészet története 2060-2065 között
171	Az újabb magyar nyelvészet története 2065-2070 között
172	Az újabb magyar nyelvészet története 2070-2075 között
173	Az újabb magyar nyelvészet története 2075-2080 között
174	Az újabb magyar nyelvészet története 2080-2085 között
175	Az újabb magyar nyelvészet története 2085-2090 között
176	Az újabb magyar nyelvészet története 2090-2095 között
177	Az újabb magyar nyelvészet története 2095-2100 között